

9 (47.925)

5-83

2 - ~~1/50K~~

1/10/50

1/10/50

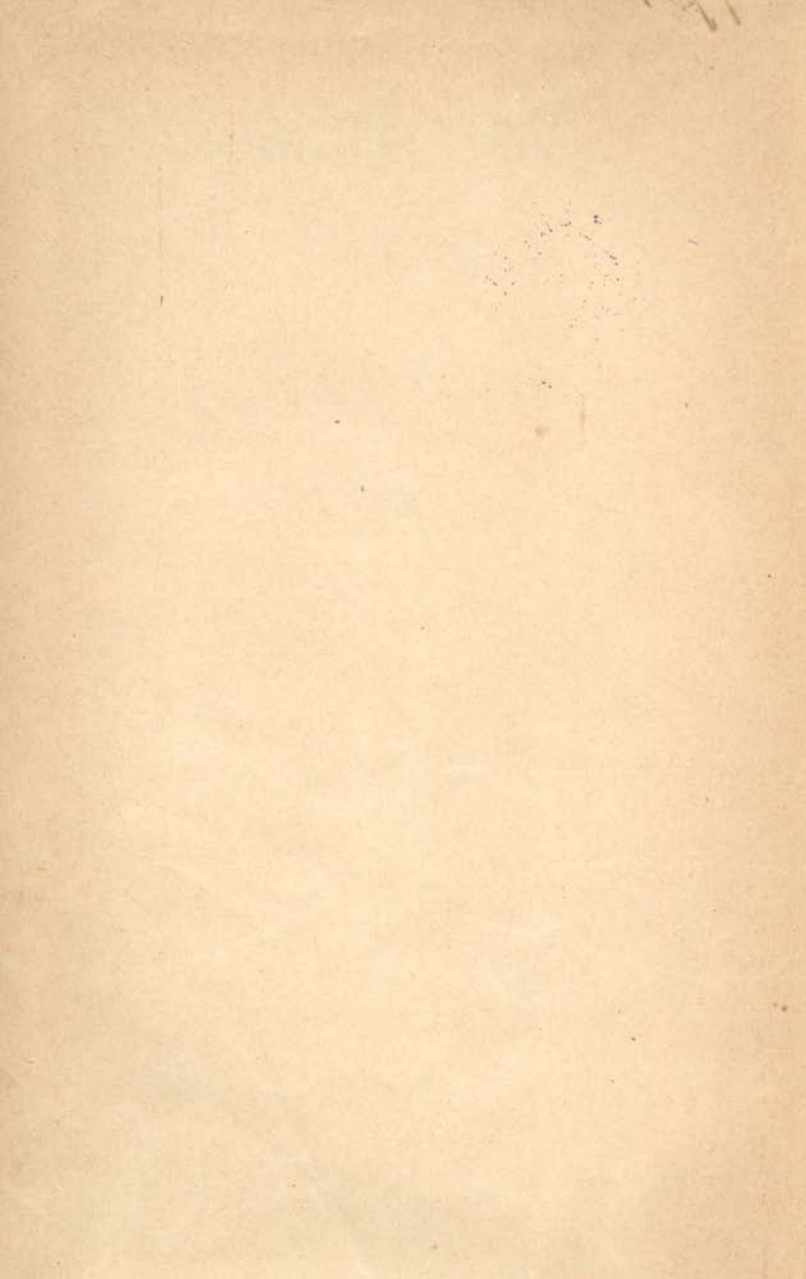
1/10/50

1/10/50

1/10/50

W 568

~~1954~~ 2029

1951

~~1954~~ 5 OCT 2011

369

ՊԼՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ
ՍԱՍՆՈՅ ԿՐԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Է Ա ՝

ՄԱՍՈՒՆ

ԵՒ

ՏԻԳՐԻՍԻ ԱՂԲԵՐԱՅ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆԷ ՍԵՄՆՈՑ ՎՐԱՅ

Վ. Ի. Ե. Ն. Ե.

Մ Խ Ի Թ Ե Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ե Ր Ե Ն

1896.

3(47.925)
S-83

1954

48

ՄԱՍՈՒՆ

ԵՒ

ՏԻԳՐԻՍԻ ԱՂԲԵՐԱՅ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՀՅՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Վ. Տ Ո Մ Ա Շ Է Կ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆԻ ԲԱՆՆՈՅ ՎՐԱՅ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԲԱՌՆԱԲԱՍ Վ. ՊԻԼԵՂԻԿՅԱՆ

ՄԻԹ. ՈՒՍԷՆ.

920892

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Թ Ե Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ե Ր Ա Ն

1896.

Անցեալ տարի Հայոց մամլոյն մէկ մասն ոչ թէ միայն ուրախութեամբ ողջունեց Վ. Տոմաշէկի առաջիկայ հետազոտութիւնը,¹ այլ եւ խնդրեց որ «Հանդէս Ամսօրեայ», ուսումնաթերթը նոյն հետաքրքրական աշխատսիրութիւնը թարգմանութեամբ ծանօթացնէ ընդհանրութեան: Սոյն խնդիրքը կատարուեցաւ, եւ խուզարկութեանս ամբողջական թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ այս տարւան «Հանդիսին»,² մէջ, որմէ առնչով հիմայ ալ իբր առանձին գրքոյկ կը հրատարակենք:

Ինչպէս ընթերցողք կը տեսնեն այս փոքրիկ հատորը գործոյն միայն առաջին

1 Գործոյս գերմ. անունն է. Sasun und das Quellengebiet des Tigris. Historisch-topographische Untersuchung von Wilhelm Tomasehek, corresp. Mitglied der kais. Akademie der Wissenschaften. Wien, 1895, 8° pp. 44. — Հանսալի Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe, Band CXXXIII.

2 Տես թ. 1 էջ 27, թ. 3 էջ 69, թ. 5 էջ 139, թ. 8 էջ 234, թ. 9 էջ 260, թ. 10 էջ 298:

մասը կը բովանդակէ, վասն զի Սասնոյ տեղագրութիւնը բովանդակող բաժինը տակաւին լոյս տեսած չէ: Կը յուսանք որ ժամանակին երկրորդ մասին թարգմանութիւնն ալ հրատարակելով այս հետազօտութիւնը կ'ամբողջացրնենք:

Վ. Տոմաշէկ անձանօթ դէմք մը չէ. արդէն տարիներ յառաջ Հ. Տաշեան առիթ ունեցած է իւր «Թրակացիք եւ Հայք»,¹ յօդուածովն, ինչպէս նաեւ ասկէ ալ յառաջ ուրիշ յօդուածով² մը այս նշանաւոր գիտնականին „Die alten Thraker“³ եւ „Zur historischen Topographie“⁴ գործերը ծանօթացրնելու: — Հայոց սահմանակից երկիրներէն Պարսկաստանը⁵ արժանացած է

¹ Տես «Հանդէս Ամս.» 1894, Թ. I էջ 15:

² Անդ. 1892, Թ. 5 էջ 146:

³ Գործոյս ամբողջական վերնագիրն ու մասունքները նն. Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung von W. Tomasehek. I. Uebersicht der Stämme, Wien, 1893. 8° pp. 130. — II. Die Sprachreste. I. Hälfte. Glossen aller Art und Götternamen. Wien, 1893. 8° pp. 70. — Նոյն. II. Hälfte. Personen- und Ortsnamen. Wien, 1894. 8° pp. 103.

⁴ Ամբողջական անունն է. Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter. Von Dr. W. Tomasehek. I. Die Küstengebiete und die Wege der Kreuzfahrer. Wien, 1891. 8° pp. 106.

⁵ Zur historischen Topographie von Persien, որչափ գիտնաք երկու մաս: Վիեննա, 1884: — Հեղինակիս գործերէն յիշուելու արժանի նն. Zur Kunde der

գիտնականիս մտադրութեան: Կը յուսանք
որ Պրոֆ. Վ. Տումաշէկ հին Հայաստանի
միայն այս գաւառը իւր հետազօտութեանց
նիւթ ընելով պիտի չգոհանայ, այլ անշուշտ
մէկալ կարելոր մասանց վրայ ալ պիտի
տարածէ իւր քննիչ հայեացքը:

Թարգմանիչը:

Hämus-Halbinsel, *առն.* 1886, *ու* Kritik der ältesten
Nachrichten über den skythischen Norden: – Այստեղ յի-
շուած ամէն գործք՝ Վիեննայի կայս. Ակադեմիայի
Sitzungsberichteներէ հանուած են:

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Բ Ս Ը Ս Ն Ո Յ Վ Ի Ր Ա Յ

1.

Ասորեստանի թագաւորներուն իրենց պետութեան սահմանակից երկիրներն ըրած աւերիչ ասպատակութեանց ու արշաւանաց գլխաւոր աւարկան էր շատ անգամ Տիւսիսակողման Նաբէթի երկիրը՝ այն լեռնագաւառը, որ Գիլղաթայ արեւմտեան գլխաւոր ակնաղբիւրէն սկսեալ՝ մեծ աղեղ մը կազմելով՝ մինչեւ վերին ու ստորին ծով՝ այսինքն մինչեւ Վանայ ու Արմիայ լճերը, եւ դէպ ի հարաւ յառաջ երթալով՝ մինչեւ մեծ ու փոքր Զար կը տարածուի: Բեւեռագիր արձանագրութիւնները բերդերու եւ լեռներու ահագին բազմութիւն մը կը յիշեն, որ այս գաւառին մէջ կ'իյնան նմանապէս աւանդուած են նահանգներու, գետերու եւ ժողովրդոց անուններ: Բայց հազարաւոր տարիներու անէծքը ամէն մարդկային բան այստեղ այնպէս տակն ու վրայ ըրած է, որ մինչեւ հիմայ հետազոտողներուն կարելի եղած չէ աւանդուած տեղերուն գիրքն որոշել՝ ի բաց առեալ քանի մը սակաւաթիւ բացառութիւն՝ որոնց պիտի դառնանք տեղագրական մասին մէջ: Սաչափը յայտնի ու հաստատուն է, որ Նայիրիի բոլոր անունները նմանաձեւ գրոշմ մը կը կրեն, ինչպէս որ գլխաւորաբար (—աբէ, —իւի, —բէ) վերջաւորութիւնները կը ցուցնեն, եւ ամէնէն աւելի Ելամայ ու ամբողջ արեւելեան լեռնագօտուոյն անուանց կը

նմանին: Այս դրոշմն ոչ սեմական է, ոչ իրանեան եւ ոչ ալ եւրոպական. ամէնէն աւելի թերեւս կաւկասեան լեզուախմբին հետ կարենայ համեմատուիլ. եւ ուր հայերէնի մերձաւորութիւն մը կը տեսնուի (օրինակի ազագաւ՝ անուանց սովորական — ունի վերջաւորութիւնն՝ ինչպէս ի Միլիադրոնի, Ունզամոնի, կամ — ունի՝ ինչպէս ի Շուլիանի, Մադարոնի), պէտք ենք հստակապէս կազմիչ մասը աչքէ չկորսնցընել, որ իբր ժառանգութիւն սպրդած մտած է այս ի բնէ եւրոպական լեզուին մէջ՝ նախկին ալարոգեան կամ մինեցի բնակչաց ազդեցութեամբը, որոնց լեզուն մեզի մասամբ ծանօթ է տոսպեան բնուած սեպագիրներէն: Եւ որովհետեւ՝ անդրէնածիններու՝ արձանագրութեանց միջնորդութեամբ վկայեալ այս անուններէն ամենեւին հետք մը մնացած չէ, ուստի պէտք ենք բսել թէ բնակիչներն ալ յրնթացս ժամանակաց փոխուած են. նախկին բնակիչները ջնջուած են կամ նորեկ ժողովրդոց լեզուն առած: Այս փոփոխութիւնն առաջի աչաց ունենալով՝ զարմանալու չենք, որ Ասորեստանցոց ու ալարոգեան բեւեռագիրներն ապահով ու շօշափելի վկայութիւն մը չեն տար այն ժողովրդեան վրայ, որուն պատմական անցքերը նկատողութեան առնուի կ'ուզենք: Միայն ժողովրդեան մը անուան նկատմամբ տարակոյտ կրնայ ըլլալ:

Տիգրիսի ազդերաց սահմաններուն մէջ՝ մինչեւ վերին Ֆրատ՝ այսօրեան օրս եւ գրաւոր վկայութեանց համաձայն առաւել քան 400 տարիէ ի վեր իրանեան ասորի ժողովուրդներ տարածուած կը գտնենք: Թագաթ - Բաղասար Առաջնոյն (իբր 1100ին Ն. Ք.) յաղթութեան տախտակներն անգամ ասորի անունով մեծ ժողովուրդ մը կը յիշեն, որուն բնակավայրն եղած է անտառախիտ Քարիա լեռնագաւառը՝ Գիղատ այդ լիաւորակնազբեր կամ այսօրեան Զիբէնէ - սույի արեւելակողմը: Թագաւ-

որն՝ որ Աուամուք երկիրը յաղթութիւն կանգնած էր Մուսկացիներու վրայ, — որ հոն յարձակած ու մտած էին, — եւ դարձեալ երկիրը նուաճած, Աուամուքներու Գիզաթի վրայէն փախչող մնացորդները հայածեց՝ եւ անոնց դաշնակիցներուն՝ Քուրտիներու հանդիպեցաւ եւ անոնց Մամի գետոյն քով յաղթեց: Աուամուքներու եւ Քուրտիներու դէմ՝ երկրորդ արշաւանքով մը թագաւորը Քարիա լեռնադաւառը մտաւ եւ հոս ամէն ամուր բերդերը մի առ մի առաւ: Քիչ մը վերջը թագաւորը՝ Չաբի արեւելահողմը՝ Սարաուշ, Ամմաուշ եւ Սարադաուշ գաւառները կը գանձէր: Ասիէ դարձեալ արեւմուտք դարձաւ, Աիւքիի Սուգի նահանգը նուաճեց ու հոս Քուրտիներու եւ Քիմի Ալամուսիի Նիմի նահանգներուն խմբերուն դէմ կռուեցաւ: Այս տեղէն սեպ ու ցից լեռնակրճերու ու լեռանց վրայէն Նայիրիի բազմաթիւ իշխանութիւնները մտաւ՝ հասնելով մինչեւ «վերին ծովու» ամուսնքը: Այս Քուրտիները ետքէն ալ շէն յիշուիր, թէպէտ եւ թագաւորները շատ անգամ յաղթական մտած են Նայիրի. ընդհակառակն ստեպ կը յիշուի Աիրքի կամ Աիւքի երկիրը՝ որ Աաշիարի լեռան (Գարաճա սաղի) եւ Անտիտաւրոսի հարաւային զառիթափին մէջ կը տարածուի: Անշուշտ այս հարաւային զառիթափին մէկ մասն էր Քուրտիներու անտառախիտ Քարիա լեռնադաւառը, զոր պէտք ենք Հանձիթի (*Ἀνζήτα*) արեւելահողմը փնտռել. այս հողմերը այսօր ալ թաւ անտառներ կը գանուին: Անուանց նոյնութիւնը մեզի իրաւունք չի տար Քուրտիներն՝ իրանեան Քրդերու հետ նոյնացընելու. առ առաւելն կարելի ըլլայ թերեւս ըսել՝ թէ Պարսից ազգակից քուրդցեղը՝ որ յայտնապէս յետոյ դաղթած է, անդրէնածիններու անուան իրեն սեփականած ըլլայ, ինչպէս որ քանի մը քննիչք Մադացիներու համար այս բանն նման կերպով եղած կ'ընդունին: Քսե-

նոսիսնի ժամանակն արդէն Καρδοῦχοι կամ Կոր-
 դուք ըսելով Բոխտան-չայի հարաւակողման եր-
 կիրները կը հասկըցուէին. մեկալ կողմը՝ Բիթլիս-
 սուլի աղբերաց սահմանները՝ միայն հայ եւ Միւզ-
 դոնիացւոց, Քաղթէացւոց եւ Տաւոքեցւոց բա-
 նակներ գտաւ յոյնը: Հանձիթի մէջ ետքէն արա-
 մայեցի Ուրտեցիք բնակեցան, զոր մէկը դժուա-
 րաւ պիտի ուզէ Քուրտիներու հետ նոյնա-
 ցընել:

Հետեւեալ դէպքն ալ զմեզ Ասորեստան-
 ցւոց ժամանակը կը տանի. Գ. Թագաւորութեան
 մէջ ԺԹ. 37 կ'ըսուի. «Սենէքերիմ արքայ Ասո-
 րեստանեայց... մինչդեռ երկիր պազանէր (ի 'Նի-
 նուէ)... 'Նետրաքայ աստուածոյ իւրում, Ադրամե-
 լէք եւ Սորասար՝ որդիք նորա հարին զնա սրով,
 եւ ինքեանք զերծան յերկիրն Արարադայ, եւ
 թագաւորեաց Ասորդան (Երրորդ) որդի նորա:»
 Աբիւդենէս կ'ըսէ թէ հայրասպանք փախան ի
 քաղաքն τῶν Βυζαντινων. անշուշտ Γαυζαντιων
 գրած պիտի ըլլայ: Γαυζαντιης (Ասորեստանցւոց՝
 Գուզանան) Մեղիտինէի ճամբուն վրայ էր: Ա.Պ.Ք
 Պրոկոպիոսի Βιζανών այսինքն Վիջանը (Վժան) կը
 համարին, որ Գերջանի մէկ գիւղն է վերին Քրատի
 վրայ: Ասորդան իւր արձանագրութեան մէջ կը
 պատմէ թէ ինքն իւր իշխանութեան եւ հրամա-
 նատարութեան ատեն՝ Ուրարտուի դէմ պատե-
 րազմելէն ետքը՝ իւր հակառակորդաց վրայ քա-
 լած է, եւ վերջին անգամ Մելիդու երկիրն անոնց
 հասնելով՝ զանոնք կատարելապէս խորտակած է.
 եւ անմիջապէս Ասուրի ինքնակալ հրատարակուած
 է: Այս դէպքը հանգիպած է 681ին (Ն. Ք.):
 Տարակոյս չկայ որ այն ատեն գաշնակից էին ապրս-
 տամբեայն Ուրարտու՝ Եբրայական բնագրին Արա-
 րան (որուն տեղ Վուլգատա՝ առանց տոհմական
 յարաբերութիւնները քննելու, բայց աշխարհա-
 գրական մտօքուղիղ՝ «յերկիրն Հայոց» կը գնէ), ու

Միլիդու, ուր Գուզանայի վրայէն փախչելով ազատանած էին հայրասպանք Ասորդանի գէմ բանակ կազմելու նպատակաւ: — Սենեքերիմայ երկրորդ որդւոյն՝ Սարասարայ (եբր. Շարեղէր կամ Շարազար, Յովսեփոսի քով Σαράσαρος, Հնախ. ժ. 1, 5) անուան մէկ ուրիշ ձեւն է Սանասար: Այս ձեւը տեսած է գէթ Մար Աբաս Կատինա ասորի կրօնաւորը, որ առաջին անգամ փորձած է Հայոց հնագոյն պատմութիւնը գրել: Ա՛րտէ թէ Մծբնայ արքունի գիւանը գործածած է, սակայն իւր գլխաւոր աղբիւրն է Ս. Գիրքը: Անուանց նմանութեան խաբող երեւոյթը իրեն բաւական եղած է այլեւայլ զոյցներ ու առասպելներ դարբնելու: Այսպէս ի միջի այլոց Ս. Գրոց Սեմը՝ Տաւրոս լեւրան հայերէն Սէ՛ճ կամ Սէ՛ճն լեւան անուանակոչութեան հետ միացուցած կապած է, ինչպէս նաեւ Ս. Գրոց Սանասարը (Սարասարը) տաւրոսաբնակ Սանասան կամ Սանասուն անուն ժողովրդեան հետ: Կամոց կամոց ժամանակագիրներուն սովորական դարձած է հայ իշխանական տանց անուններն Ս. Գրոց անուններէն յառաջ բերել կամ եբրայեցերէնով մեկնել: Արժրունեաց տան մէջ Սենեքերիմ անունը սովորական դարձած է. եբրայեցերէն շաբաթ բառէն կը մեկնէին Սմբատը: Բագրատունեաց նախահայրը՝ Բագարատ (որ յայտնապէս իրանեան անուն մըն է, бага-rata = бага-data) կ'ըսուի թէ հրեայ մըն է. եւն:

Մ. Խորենացւոյ քով գիրք Ա. գլ. 2. կը կարդանք. Քսիսութրոս Սիմը (Σίμ) ծնաւ. եւ ասիկայ իւր լեռնային եւ աղբիւրաշատ հայրենիքը Սիմ լեռան անուանեց. Բահլի Մարերը այս լեռը Չրուան կամ Չարուանդ կը կոչեն. եւ այս Չարուանդ անունը կը կրէ լեռնագաւառ մը Ատրպատականի ու Հայոց երկրին մէջ: Սիմ՝ Տարբան անունով որդի մը ծնաւ, որուն անուամբը դաշտային ու գետաշատ երկիրը Տարօն կը կոչուի. Տարօնք

“Յրօնք, բաժանումն», ըսել է: Մովսէս գիրք Ա. ԳԼ. ԻԳ կ'ըսէ. Նաբօւքողոնոսորէն ութսուն տարի յառաջ՝ Սենեքերիմ կը թագաւորէր Ասորեստան, զոր իւր որդիքն Ագրամելէք եւ Սանասար սպաննեցին. Սկայորդւոյ ժամանակ Սանասար Ասորեստանի սահմանները՝ Սիմ լեւոր գաղթեց, իր սերունդէն են (այստեղ բնակող Սանասունք եւ) Աղձնեաց ու Ծոփաց բգեաշինները: Մովսէս (գիրք Բ. ԳԼ. Ը.) կը յիշէ Շարաշան անունով բգեշին մը Սանասարայ անէն որ կը տիրէր Արձնայ — վերին Տիգրիսի վրայ երկիր մը — եւ Տաւրոս կամ Սիմ լեւան: Թովմաս Արծրունի (գիրք Ա. ԳԼ. Ա.) Ագրամելէք ու Սանասար հայրասպան եղբայրներուն Սիմ լեւոր փախչելուն պատմութիւնը կը կրկնէ, եւ (գիրք Բ. ԳԼ. Ի.) Աղձնեաց ու Տարօնի մէջտեղ բնակող Սանասունքն ու Խոյթը Սանասարէն սերեալ կը դնէ: Ժողովրդական անսխալ վարդապետութիւն դարձած այս ազգաբանութիւնը գրեթէ ամէն յետնագոյն պատմագիրք կը յիշեն: Մատթէոս Առհայեցի ցամն 971 (տպ. Երուս. էջ 9) վասպուրականի Սենեքերիմ իշխանը կամ Շահնշահն՝ որդին “Ապուսահլի՝ որդւոյ Աշոտոյ, որդւոյ Գերենկանն, որդւոյ Գագկայ՝ արծրունի ազգաւ,» Սարասարէն յառաջ կը բերէ: Վարդան իւր Աշխարհագրութեան մէջ (Ս. Մարտէն, Mém. Բ. էջ 430) “Արծրունիք Սանասունքն է,» կ'ըսէ: Բար-Եբրէտո (էջ 208) Տաւրոսի տարածութիւնը կ'ամփոփէ Բէթ-Վարդու երկրին Ճէբէլ-Գուդիին ու այն տեղւոյ վրայ, ուր Նոյ առաջին անգամ իւր տապանին հետ ոտքը ցամաք դրաւ. “Ագրամելէք ու Սանասար Կորդուաց լեռները փախան, ուր անոնց ազգը Հայոց հետ խառնուեցաւ:»

Ասորի կրօնաւորին յարմարեցած այս ամբողջ զրոյցներուն մի միակ հիմն են Ս. Գրոց՝ Սենեքերիմայ որդւոյ Արարատ փախչելուն վրայ տուած տեղեկութիւնն ու Սանասարայ — որ Սարասարայ

փոխարէն շինծու ձեւափոխութիւն մըն է — ա-
 նուան՝ Սանասուն անուն ժողովրդեան հետ ունե-
 ցած առ երեւոյթ նմանութիւնը: Այս ժողովրդ-
 թեան իրականապէս որմէ՛ սերած ըլլալը շէնք
 կրնար հետեւցընել այս զրոյցներէ. եւ ասով ա-
 սորական ժամանակը մեր խուզարկութեան համար
 յառաջուան պէս մութ կը մնայ: Տաւրոսի հայերէն
 Սիճ, Սիճ անունը կրնայ ի կարօտութեան հայերէն
 «էճ», «էան», շէճ բառին իբրեւ մէկ այլափոխեալ
 ձեւն առնուիլ: Ամենեւին պէտք մը շէնք տեսներ
 սեմական ժողովրդոց առաջին հայրենիքը Տաւրոս
 փոխադրելու, թէպէտ եւ Տաւրոս երկար ժամանակ
 սեմական ժողովրդոց դէմ սահման դնող պատնէշն
 եղած է: «Բարձունք, բարձրութիւն» իմաստով
 սեմական բառ մըն ալ կայ, որուն դիմաց Յոյները
 σάμος կը դնեն. խոտորոզ կամ զարտուղոզ a ձայ-
 նաւորը՝ Տաւրոսի Σαυό-χαρτα (ասոր. Samo-kerth)
 ամրոցին անուան մէջ ալ երեւան կ'ելլէ, զոր Մօ-
 րիկ հիմնարկած էր, եւ յայտնի կը տեսնուի որ
 Սանասունի սահմանին մէջ կ'իյնար: Չենդական
 Չրոսան, Չարոսան անուան դալով՝ յիշելու է
 Բունդէհէշի (25, 2) Չարոսանը: Այս անունը կը
 կրէր Տուզ-Մէշհէդի վերերը Ալբուրղի մէկ մասը:
 Հերի մօտերը Ասպուրականի Չարուանդ գաւա-
 ռէն գառ նկատողութեան առնելու է Պլինիոսի
 յիշած Չորսանդան, որ տեղւոյ անուն է. այստեղ՝
 Տիգրիս Անայ լճին մէջէն անցնելէն ետքը՝ կ'ելլէ
 եղեր. ըստ այսմ Բաղէշի Նիմրուտ-տաղին կամ
 Սալալահի շղթային քաղաքներէն մին պիտի ըլլայ:
 Սանասուն անունը, զոր՝ ինչպէս քիչ մը ետքը
 պիտի տեսնենք, Մ. Խորենացւոյ աշխարհագրու-
 թեան եւ Մօրկայ ժամանակէն Բիւզանդեան
 գրութեան մը մէջ կը դանենք, կամ այն հին ժա-
 մանակէն է, երբ Ելամեան կամ Աաւկասեան ցեղէ
 նախկին բնակչաց բնակավայրն էր Տաւրոս լեռան ամ-
 բողջ աղեղը, — այս պարագայի մէջ բեւեռագիր ար-

ձանագրութեանց լուծիւնը զարմանալի է, — եւ կամ յաջորդ ժամանակներէ է, որոնց մէջ թէ Ասորեստանէ այլեւայլ հասուածներ Տաւրոս դաղթած ու հաստատուած են (սեպագիրները բազմաթիւ օրինակներ կ'ընծայեն այս մասին. այսպէս ի մասնաւորի Ամթայ գաւառին Տուշխա ամբողջն շրջակայքը այսպիսի բնակիչք եկած են, ինչպէս որ խոյթէ ալ Սամարիա դաղթողներ եղած են), եւ թէ Արամայեցիք սկսած են Ասորիքի ու Միջագետաց տափաստաններէն դէպ ի հիւսիս Տաւրոսի բարձրագաւառը դիմել, այնպէս որ ամբողջ Ծովքը Ասորիներով ու Արամայեցիներով լեցուած է: Ամբողջ Տիգրիսի ափանց սահմանները՝ Քրդերու մէջ հոս հոն ցրուած՝ ասորի անուանց մնացորդք այսօր ալ կը գտնուին: Շատ եւ շատ տարակուսական են այն ցուցմունք՝ անուանց խաբող նմանութիւնք՝ որ առաջինն ընդունելու ի նպաստ կ'ելլեն: Այսպէս՝ Ասորդանի մէկ արձանագրութեան մէջ Սանասանա բերդը կը յիշուի՝ Մադայի երկիրը՝ Բիկինի՝ բիւրեղաբերան, մօտերը: Թագաթ - Բաղսար Գ. ի արձանագրութեան մէջ Ուրարտուէ մինչեւ Կուժմուք ամուր ու անառիկ բերդեր կը յիշուին, ասոնց մէջ են Սասու եւ Կուտա: Ասոնց սեմական (արամայական) ծագումը ցուցնող ձեւեր կան. Գ. օ. Սանսաննա՝ Գագայի (Ատաի - Սէմէմի) քով տեղ մը, — յիշենք նաեւ Սանատրուկ իշխանը — եւ սահմանակից Խոթը կամ Խոյթը կը ցուցնէ Ս. Գրոց Խութ (Χουθ, Χουθα, ասկէ Χουθαίοι Յովսեպ. Հնախօս. Թ. 14, 1—3) անուան համեմատութիւնը. Խութ ստորին Միջագետաց մէջ տեղ մըն է, զոր արդէն Թովմա Արժրունի յիշատակած է: Բայց այսպիսի համեմատութիւնք կամ նմանութիւնք ինչ կրնան ցուցնել: Հետազօտութեանս ընթացքին մէջ առաջին անուան այլեւայլ ձեւերուն պիտի ծանօթանանք. Գ. օ. Սանսան, Սանսոն, Սասուն եւ արաբերէն Սանասանա՝ որ յոգ. ձեւ է. ի դի-

պուածի որ այս ձեւոյն մէջ կրկնութիւն չկայ եւ վերջին վանկը կրնայ ջնջուիլ, պէտք կ'ըլլայ սանաս արմատի մը գոյութիւնը ցուցնել: Ընչայերէն լեզուի ոգւոյն համաձայն Ս-ն-ն-ն կրնայ ըլլալ ս-ն (աշակերտ) գոյականէ, = զօդիչէ եւ ս-ն բայանունէ (գ. օ. կաթն-ա-սուն). բայց այս ստուգաբանութեամբ յարմար իմաստ մը չ'ելլեր: Թովմա Արծրունի Խ-ն-ն հայերէն նշանակութիւն մը կու տայ. այսինքն խութ կամ խոյթ՝ ցից ժայռ, պատնէշ եւն կը նշանակէ: — Հիմայ կ'իջնանք քրիստոնէական ժամանակը, յորում երկու անուններն ալ որոշ երեւան կ'ելլեն:

2.

2. Արսէն Սիւքրեանի՝ Մովսիսի Խորենացոյ անուանեալ Աշխարհագրութեան բնագիրը հնագոյն ձեւագրաց վրայէն հրատարակելէն ետքը (Վենետ. 1881)՝ դժուարաւ կրնայ մէկը նոյն Աշխարհագրութեան ըստ էական մասանց Ե. դարուն կէսէն ըլլալուն վրայ տարակուսիլ, եւ ըստ այսմ հնարաւոր կը մնայ Մ. Խորենացոյ նոյն գրութեան իրական հեղինակն ըլլալն. այս պարագայի մէջ՝ յեանագոյն ժամանակներէ (ինչպէս ապացուցուած է՝ 880 եւ 950 տարիներէ) մուծուած մեկնութիւնք ու յաւելուածք մեծ ծանրակշռութիւն մը չեն կրնար ունենալ: Գլխաւորաբար Սասանեանց պետութեան նահանգաց յառաջ բերուելու կերպը Յաղկերտ Բ.ի կամ Կաւատ Ա.նոյ ժամանակը մատնանիչ կ'ընէ: Յաջորդ աշխարհագրական բաժնին մէջ պիտի դառնանք այն ամէնուն, ինչ որ Մ. Խորենացի վերին Տիգրիսի ու Եփրատի վրայի երկիրներուն նկատմամբ կ'ըսէ: Այստեղ մեր խնդիրն է երկու փոքր դաւառներու հետ, որ իրարու սահմանակից են, զորոնք սակայն Խորենացի զարմանալի կերպով մը իրարմէ կը բաժնէ կը հեռացրնէ:

(Հրտ. Սիւքրեանի՝ էջ 30—31): Խորենացի Սահակ (Հնագոյն Հրատարակութիւնները Սահակ Ընկերին) դաւառը՝ Հարաւահողման Աղձնեաց աշխարհին դաւառներուն տասներորդն ու վերջինը կը դնէ, իսկ Խոյն՝ դաւառը՝ Տաւրուբերան մեծ աշխարհին տասնութեց դաւառներուն առաջինը կը դնէ՝ Տարօն ու Ասպականունեաց ձոր դաւառներուն անմիջապէս քովը: Ըստ այսմ խութեցիք Տաւրոսի հիւսիսահողման լանջքը կը բնակէին՝ Մշոյ ու Տարօնի դաշտագաւառներէն վեր: Իսկ Սանասունք՝ նոյն լեռան հարաւահողմը՝ Արգնի հարթաստանին հանդէպ, այս երկու անուններն երկոյն առնն այս կարգաւ պահուեցան:

Մօրիկ կայսեր վերջին տարիները (իր 600ին)՝ Գէորգ Արարացի անուն անձէ մը գրուած Հռովմէական պետութեան տեղագրական օտորագրութեան մէջ՝ այսինքն այն գրութեան՝ մէջ՝ որ նոյն պետութեան դաւառներն ու քաղաքները կը թուէ, Հռովմէական Միջագիտաց (Սոփանիայով եւ Արղանիայով մէկտեղ) հիւսիսային սահմանը կը նշանակուի Տաւրոս եւ Բաղաղացուց կապանը (χλεισοῦρα Βαλαλείσων, արաբերէն Գարբ Բաղիս), եւ իբրեւ վերջին սահմանակէտ՝ Սամահերտ բերդը (κάστρον Σαμοχάρτων). հիւսիսային կողմը կը սկսի Բարձր Հայք, արեւելակողմը Պարսկաստան: Գէորգ հետեւեալն ալ կ'աւելցնէ (Հրտ. Գէլցերի էջ 48). «Են եւ բնակեալքն ի լեռինն Տաւրոսի՝ առ ի կողաց լեռինն ժողովուրդք երկու, որ կոչին մին Խոյնեցիք եւ միւսն Սահակն»:²

¹ Այս գիրքն ետքէն (իր 825—830) Բարսեղ անուն հայագրիկ մ'ընդօրինակուեցաւ եւ նոր անուններ սօվորարար՝ եպիսկոպանիստ ամենայն Բիզանդական ցանկերուն կից Հրատարակուած է. (դ. օ. Not. episc. Հրտ. Parthey). վերջին Հրատարակութիւնն րրաւ Heinrich Gelzer (Այսպիսի 1890) յաւելլով շատ գործածական պատմական-տեղագրական մեկնութիւններ:

² Εἰσὶ δὲ καὶ οἱ οἰκοῦντες εἰς τὸ ὄρος τοῦ Ταύρου

Այն լերան վրայ ալ ծանօթութիւն մը կը տրուի, որուն վրայ առաջին անգամ Նոյայ տապանը նստաւ: Ուրեմն յոյն հեղինակը երկու ժողովուրդ կը զանազանէ. Խութեցիք ի Խոյթ եւ ասոնց անմիջապէս կից Սանասունք. առաջինները՝ ինչպէս Մ. Խորենացւոյ Աշխարհագրութենէն տեսա՛ք, լերան հիւսիսային կողմը կը բնակէին, իսկ միւսները հարաւային կողմը. այս լեռը տարակոյս չկայ որ այստեղ ցեղաբաշխ լեռ չէր, նա մանաւանդ թէ երկու ցեղերն ալ նոյն սերունդէ էին. — այժմ մեր խնդրէն դուրս է՝ ասոնց ծագմամբ անդրէնածին-կաւկասեան կամ արամայեցի բլալը: Յեղական տեսակէտէ այս երկու տոհմերուն մութեան ապացոյց է սա պարագան, որ հայ պատմագիրք եւ ի մասնաւորի քաջածանօթն թովմաս Արծրունի Խոյթ ու Սանասուն անուններն անխտիր ու առանց զանազանութեան կը գործածեն:

Գէորգի այս վկայութիւնը դասական հնութեան՝ Տաւրոսի ցեղային յարաբերութեանց նկատմամբ թողած մէկ մեծ բացը կը լեցընէ: Այս վկայութիւնը մեզի կը ծանօթացընէ երկու ցեղ, զորոնք արեւմտեան գրուածոց մէջ ուրիշ տեղ մը յիշուած չենք գտներ: Ըստ Ստրաբոնի, էջ 528, ուր Հայոց մեծնալուն վրայ է խօսքը, ամէն նուաճուած կամ նոր ստացուած երկիրներուն բնակիչները համալեզու համաբարբառ՝ այսինքն հայ էին. օրինակի աղագաւ՝ այսպէս էին նաեւ Ասորեստանցւոց նախկին Ταμωνίτις (Տամոնիտիս) — որուն տեղ Ταωριτίς ալ կարգալ կարելի է — գաւառին բնակիչները: Բնակչաց համալեզու՝ հայ բլալովն հանդերձ՝ ընդհանուր տիրող հայ լեզուին քով՝ հնագոյն լեզուներն ալ կրնային մնացած բլալ նա մանաւանդ հեռաւոր լեռնագաւառներու

πλησίον τοῦ αὐτοῦ κλίματος λαοὶ δύο, ὀνομαζόμενοι ὁ μὲν εἰς Χοθαῖται, ὁ δὲ εἰσρος Σαρασουνίται.

մէջ: — Գէորգ Կիպրացի կրնար, եթէ ժողովրդոց կատարեալ ու ամբողջ շարքը յառաջ բերել ըլլար իւր դիտաւորութիւնը, նախ եւ յառաջ Չորրորդ Հայոց Հանձնիթ գաւառին Ուրտեցիները (³Օրթաճօւ, ասոր. Urtâyê) յիշել, Չերմաս գետին արեւելակողմը՝ Պարսից սահմաններն ապրող Մոկացւոց, Կորգուացւոց եւ Ադիաբենցւոց լեռնական բազմանդամ ցեղերուն կը վերաբերէին օրինակի աղաղաւ Տմրեցիք (ասոր. Tamûrâyê), որ այսօրուան Բայտ էլ-Շէբաբ անուանեալ դժուարամուտ լեռնադաւառը բռնած էին Ալիի քաղաքով:

Արեւելք մինչեւ այսօրուան օրս բնկերական կենաց ու բնակակցութեան վրայ ամենամեծ զօրութիւնն ու ազդեցութիւնն ունին կրօնք ու ծէս: Ուստի եւ պէտք ենք հարցընել թէ ինչ վիճակի մէջ էին ասոնք ի Տաւրոս: Տարօն ի հնումն հեթանոսական բնական կրօնի զլիաւոր կայանն էր, եւ այն թէ սեմական պաշտաման եւ թէ՛ յետոյ ասոր հետ սերտագոյնս կապուած զենդական դիցապաշտութեան: Ազատանդեզոս կ'ըսէ թէ Տարօնոյ երկիրն էր Ասհէվահեան մեծագանձ մեհեանը, եւ Արածանուոյ աղբերական սահմանները՝ Քարքեայ լեռան վրայ էր Ասհագնի՝ Չենդաց Հերակղէսին՝ մեհեանը: Ճիշդ այստեղն էր Հայոց առաջին մայր եկեղեցին ու «Իննակնեան», վանքբայց չէ թէ միայն Տարօն ու Հաշտեանք, այլ ամբողջ հայկական լեռնաշխարհին նոյն իսկ հեռաւոր ու ծածկեալ նահանգներն անդամ չորրորդ դարէն սկսեալ իրենց եկեղեցիներն ու վանքերն ունէին: Ասպպադովկիայէն ու Ասորիքէն կամաց կամաց Հայոց երկիրը տարածուեցաւ քրիստոնէութիւնը, սրուն՝ Եփրատայ ու Տիգրիսի ամանց վրայ վաղուց գոյութիւն ունեցած ըլլալը ցուցընելու համար բաւական է Մեղեմիսէնն ու Ամիթը յիշել: Տիգրիսի աղբերաց սահմաններն եւ Սիմ լեռան ծառաշատ բարձունքն ասորի եւ

ետքէն ալ հայ միայնակեացներ հրապուրած
 րլալու են. դէթ յեանագոյն ժամանակները խոյթ
 հիւսիսային գաւառին մէջ Ս. Յակոբայ վանք մը
 կար՝ Վանդիրն անունով (Վարդան, Ս. Մարտէն,
 Mém. Բ. էջ 430), եւ Սղերդի, Խլաթի, Նփր-
 կերտի շրջանակայքը եւ ուրիշ տեղեր բազմաթիւ
 ասորի վանքեր կը նշանակուին: Նոյն իսկ կրօնա-
 կան վէճերու հոգին շուտով մտաւ այս լեռնաշ-
 խարհը: Երբ վեցերորդ դարուն սկիզբները Ահարսն
 Աշմուշատայ եպիսկոպոսն էր, Սասնոյ միայնակեաց-
 ներն ալ իրենց ժամանակին հոգւոյն հետեւելով՝
 մեծ եռանդեամբ մասնակցեցան կրօնական վէճերու,
 որ նոյն միջոցին զամէնքը յուզած էին. 508էն
 սկսեալ Տարօնոյ եպիսկոպոսն էր Ներշապուհ՝
 եռանդուն միաբնեայ մը եւ հակառակորդ Քաղ-
 կեդոնի ժողովոյն, եւ իրեն աջակից ունէր Արդիշոյ
 ասորին, որ խոյթ-Սասնոյ լեռնագաւառին Ար-
 գրնի գետոյն աղբերաց սահմանները գտնուող
 Սարեպատ վանուց վանահայրն էր. (Հմմտ. Մի-
 քայէլ Ասորի 239, եւ Կոմբէֆիսիոս Auctarium
 եւն Բ. էջ 177 ուր կ'ըսէ. Ἀπτυσὼ ὁ Σύρος ἀπὸ
 τοῦ Σαρεπᾶ, τῆς μονῆς τῶν πλῆσιον Σασῶν. —
 Σασῶν ἀνὴρ ἦν = փոխանակ՝ Σασουניתῶν):
 Նոյն տեղոյն միանձունքն ու քահանաներն միա-
 բնեայ մնացին Արաբացւոց արշաւանաց միջոցին
 ալ՝ իրենց կարծիքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն հա-
 մարելով. Յունաց փորձերու դէմ ալ նոյնպէս
 մնացին մանաւանդ Յովհաննէս* Օճնեցի (Տաշրայ
 Օյն՝ գիւղէն) իմաստասէր կաթողիկոսի ժա-
 մանակին, երբ Մանազկերտի ժողովն գումարուե-
 ցաւ: Միքայէլ Ասորի կ'ըսէ էջ 351 (տպ. Երուս.).
 Ինչպէս որ Մեծ Հայոց բնակիչները Ս. Գրիգորի

* Օճնեցւոյ միաբնեայ շրջալուսն մասին տես
 Պալժեան Աղեքս. Վ. Պատմ. կաթող. վարդապետու-
 թեան ի Հայս, էջ 24:

դաւանութեան կը հետեւէին՝ առանց ամենեւին Յակովբիկներէ տարբերելու, այսպէս ալ Սահայ (Սասանունք) բնակիչները: Քաղաքական իրերու մէջ՝ Բիւզանդիոյ ազդեցութեան աճած միջոցին՝ Քաղկեդոնի վարդապետութիւնն ալ ընդունողներ գտած պիտի ըլլայ. այս բանս Սոյ պետութեան ժամանակներն ալ տեղի ունեցաւ: Այսպէս Սոյ (1307ին) եւ Ատանայի ժողովներուն Սահմանները ստորագրեցին բաց ի արեւմտեան Հայոց քանի մ'եպիսկոպոսներէն ու վանահայրներէն՝ Վարդան եպօ. Սահայ, Յովհաննէս արքեպօ. Տարօնոյ, Աւետիք եպօ. Նփրկերտի եւն: (Հմմտ. Գալանոս, Մասն Ա. էջ 470:)

Ինչպէս յայտնի է, հասարակ ժողովուրդը կրօնական բարակ խնդիրներէ բան մը չի հասկընար. Թովմաս Արծրունի կ'ըսէ. բաւական է եթէ զեղջուկը կարենայ զուրցել սաղմուսը, որ հայ վարդապետն իրեն ժողովրդական լեզուի է թարգմանած: Հաւատոյ նախկին քարոզիչներէ միոյն՝ Վրթանէսի համար կը պատմուի թէ Սիմ լերան փապարներու մէջ պարագ տեղ աշխատեցաւ վայրենի լեռնաբնակները քրիստոնէական վարք ու բարքի դարձնելու, եւ իւր կեանքը վտանգեալ տեսնելով՝ լաւագոյն համարեցաւ ուրիշ դաւառ մը փոխադրուիլ: Սուրբ անձինք հաւատացող գտնելու համար՝ պէտք էին հրաշք գործել, ասոնց սովորութիւնն էր գլխաւորաբար աղբիւր բղխեցընել: Ար պատմուի թէ Տէր Սիոն Բազաւանցին՝ Սիմ լերան ոտքը գտնուող բոլորովին ցամքած աղբիւր մը դարձեալ ջրաբուղիս ըրած է, եւ ասոր վրայ նոյն իսկ Սուլէյման ամիրապետը դարմանած է, որ Ազնեսաց աշխարհը կը գտնուէր նոյն միջոցին: (Հմմտ. Յովհ. Վաթղ. Ը. էջ 35 եւ ԺԳ. էջ 94, Աիրակոս Գանձակեցի առ Պրոսէի էջ 37:)

Սա խնդիրն ալ յարուցանենք. այն դաւառներու մէջ ինչպիսի էր դատական իշխանութիւնն

ու որ ցեղերը կը տիրէին հոն: Գիտենք որ Հայոց Հայաստանը ձեռք ձգելէն ի վեր եւ յաջորդ ժամանակներն ալ՝ ամբողջ երկիրը բազմաթիւ գաւառներու բաժնուած էր. եւ ամէն մէկ գաւառի մէջ ազնուական ցեղ մը կ'իշխէր եւ իշխանութիւնը նոյն տոհմի մէջ կը մնար: Բայց հոս ալ այս իշխանութիւնը շատ անգամ ցեղէ ցեղ կ'անցնէր, եւ շատ անգամ կը հանդիպէր որ իշխող թագաւորք՝ զ. օ. Արշակունիք, իրենց սիրած անձնաւորութիւնները կը յառաջացրնէին ու այլոց երկիրներն ասոնց կու տային, որով հնազոյն ցեղերը կ'անհետանային ու նորագոյններու տեղի կու տային: Մ. Խորենացի (գիրք Բ գլ. 2Գ) կը պատմէ թէ Տրդատ Բ.ի (իրը 300ին) ժամանակները Սիւլունեաց ազգին նահապետը՝ Սղուկ իշխանն ապստամբեցաւ: Այս ցեղն ինք զինքը հսկայ որսորդէ մը սերած կը համարէր (գ. Բ. գլ. Ը) եւ կը բնակէր Ողկան կամ Ողական ամրոցը: Այս «բուլբուլ» ամրոցին աւերակները այսօր ալ կեցած են Մշոյ դաշտին արեւմտեան ծայրը՝ Արածանուոյ աջ եզերքին վրայ, ուր ցից ժայռերը դեար նեղացրնելու կը սկսին: Սղուկի գլխաւոր կողմնակիցները Սիմ լեւան բնակիչներն էին: Թագաւորը Տարօն խաւրեց ՂՄամգուն, որ ճեն երկրին Հոնաց սերունդէն էր: Մամգուն Սղուկին յաղթեց ու ամրոցն առաւ. շատերը Մեծ Ծոփք փախան: Ասկէ ետքը Մամգունի (կամ Մամիկոնեանց) տոհմը Տարօնոյ տէր մնաց եւ Սիմ լեւան բնակիչները՝ այս տոհմին հպատակները: Հայ տարեգրութիւնք այս տոհմէն բազմաթիւ դիւցազունք կը յիշեն. այս ցեղէն ըլլալու նշան են Վասակ, Վահան, Վարդան, Հրահատ, Տաճատ, Համազասպ եւ ի մասնաւորի Մուշեղ անունները:

Սասանեան Խոսրով Ե.ի երկրորդ տարին Մուշեղ անունով սպարապետ մը կը յիշուի (Tabari, Nöldeke 285, հմմտ. Mušleq' Josua

Stylitesի քով 75, p. 61 Wright). արաբական ձեւն է Müseliq, յունականը՝ Μουσλίχης եւ Մωսղէ: Այս անունը կրնայ Տարօնոյ Մուշ քաղաքին հետ կապակցութիւն մ'ունենալ: Շէրէֆ-էդ-դին Բազէշացւոյ ըսածին նայելով՝ մուշ հայերէնի մէջ «խոնաւ՝ թաց գետին, մամուռ» ըսել է: Tzetzes (Chil. IX. 64) Մωσղէն՝ θεός τῶν ὑδάτωνով կը թարգմանէ: Փառասոս Աղձնեաց մէջ Մամուշեղ անունով գետ մը կը յիշէ. եւ հիմայ ալ Մամուշ անունով տեղ մը կը յիշուի Գենջի կողմերը:

Երբ Մօրկայ վերջին տարիներն ու Փոկասու ժամանակ՝ Սասանեան Խոսրով Բ. Միջագետք ու Գ. Հայք արշաւեց մտաւ ու զՀայաստան արեւելեան կողմանէ ալ անհանգիստ կ'ընէր, Մուշեղ իշխանն ու իւր Գայլ Ահհան որդին յաջորդութեամբ իրենք զիրենք Պարսից դէմ պաշտպանեցին ի Տարօն: Յովհաննէս Մամիկոնեան պատմագիրն իւր Տարօնոյ Պատմութեան մէջ իբրեւ Մուշեղի երկիր հետեւեալ դաւառները կը նշանակէ. Տարօն, Խութ ու Սասուն: Գայլ Ահհան Մշոյ, Գալհրայ, Խութայ, Շատխոյ ու Սանոյ տէր կ'անունուի: Գալհար անծանօթ է. թերեւս կարելի ըլլայ Գալհար կարդալ: Տիգրիսի աղբերաց սահմաններուն մէջ Շատախ անունն շատ ստեպ կը հանդիպինք, եւ հիմայ ալ այսպէս կը կոչուի Տարօնոյ դաշտին այն մասը, որ Նիմրուդ-տաղի արեւմտեան կողմն կ'իյնայ ուր եւ կարասու այլեւայլ գետակներ իւր մէջը կ'ընդունի. բայց արդէն Սաղմանասար Ե.ի տարեգիրները 836 տարւոյն մէջ Սիքի Շատախ անունով տեղ մը կը յիշեն Չաբի շրջակայքը գտնուող Նամրի երկրին մէջ: Հին սովորութեան համաձայն Սիմայ, Խութի ու Սանոյ բնակիչները Մուշեղեանց մեծ օգնութիւն կը մատուցանէին: Քիչ մը վերջը պիտի տեսնենք թէ ինչպէս Մամիկոնեանք իրենց այս երկրէն դուրս հանուեցան ու Բագրատունիք այնտեղ հաստատուեցան:

1005
20802

Անունները հնչում են ծովափերի մասնա-
որի ազգագրութեան մէջ լեռնային շրջանների
կեանք չարութի կենցաղավարութեանն ու սովորու-
թեանց վրայ տեղեկութիւններ աւելցրնելով: Այս
տեղեկութիւնները կը մատակարարէ մեզ Հայոց
լուսագոյն պատմագիրներէն մին՝ Թովմ. Արծրունի՝
իւր Արծրունեաց տան պատմութեան մէջ (Գպր-
ե. ԴԼ. Է, էջ 120, ապ. Ս. Պետրբուրգի). այս
յամն 851 յառաջ բերուած նկարագրութիւնն
որուն նման մ'ալ կը յիշէ Թովմաս՝ Կաւկասեան
Շանարաց (Σαναραϊτο: Պաղմ., արաբ. Sanâriya)
վրայ տուած տեղեկութեան մէջ, անոր համար
յառաջ կը բնրնք հոս, վասն զի ի հետոյ մնացած
բլլալով՝ գիւրաւ փոխուող բաներ չեն պատմուած-
ներն: Երբ նոյն ատեն Սանասունք ու Խութեցիք
Հագարացոց գէմ ոտք ելան, արտաքոյ կարգի
սաստիկ ձեռն մըն էր. ուտելիքի սաստիկ սով եղաւ,
լեռնաբնակները հարստահարիչներուն վրայ յար-
ձակեցան եւ անոնց Էուսուֆ իբն Սուհամմէտ
առաջնորդը սպաննեցին:

Այս մարդիկ ճարտար սրտորդ են, բռնէն
ետքը այսպէս յառաջ կը տանի Թովմաս. «Բնա-
կութիւն նոցա ի խորածորս եւ ի փապարս լեռանց
եւ ի պրակս մոյրեաց, ի դագաթունս լեռանց. եւ
բնակեն առանձին ըստ տունս ազգաց, եւ այնչափ
ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ սք յարանց
զորաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժ գին խան-
չեցէ՝ հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զբամբիւն
ձայնին, իբրեւ ի վիմաց ինչ արձագան լինելոյ
կարծիս բերելով, եւ կէսքն վրիպեալք ի բնական
հայրենի լեզուէն, յազազս հեռաբնակ լինելոյ եւ
անհամբոյրք միմեանց հանդիպեալք, եւ խօսս
միմեանց եղեալ կարկատուն մուրացածի բանիք:
Եւ այնքան խրթնի անձանօթք պատահեն առ

միմեանս, մինչեւ թարգմանաց անգամ կարօտանան. եւ զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. եւ զնոյն սուղեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատովք սերմանեալ. եւ է զգետնոցս ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն, եւ օգոտիցն հնարաւորեն զձեւ կաւչկաց, ի մոթոց այժից կազմեալ, եւ միով կերակրով եւ միով հանդերձիւ բաւականանան զամառն եւ զձմեռն. եւ են ստացեալ զէնս աշտեայս հանապազ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաստութիւն գազանացն որք ի լէրինն բնակեն: Այլ եւ ի ժամանակս հասեցոց թշնամեաց յերկիրն իւրեանց՝ դան միաբան լեանայինքն յօգնութիւն իշխանայն, զի են օիրասէրք: Իսկ վասն ձեանն անկայուն զօրութեանն որ այն ինչ յամպոյն ի վայր գեղեալ լինին՝ հնարաւորեալ իւրեանց փայտս իբրեւ զանուրս չունօք պարունակեալ չուրջ զտամբք, դիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իբրեւ ընդ ցամաք երկիր: Եւ են գազանաբարոյք, արինարբուք, առ ոչինչ համարելով զսպանումն եղբարց հարազատաց, նաեւ զանձանց եւս. եւ կոչին սքրա մեկնակազէնք սուրհանդակք, բնակեալք ի լէրինն որ բաժանէ ընդ Ալձնիս եւ ընդ Տարօն: Եւ յաղազս խրթնի եւ անհետազօտելի խօսիցն եւ բարուցն կոչին Խոթ, յորոց անուն եւ լեառնն Խոյն անուանի: Եւ գիտեն զսաղմոսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապազ ի բերան ունին: Սոքա են գուեա՛ք Ասորոց, որ չուեցին զկնի Ագրամելեայ եւ Սանասարայ որդւոյ Սենէքերիմ՝ արքայի թագաւորի Ասորեստանի եւ Նինուէի, յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն. եւ են հիւրասէրք օտարընկալք, պատուադիրք:»

Այս կենդանի, անպաճոյճ եւ ոչ-գաղափարական նկարագրութիւնը մեր առջեւ կը դնէ

Սասունցիներն իբր ժողովուրդ մը, որ իւր աւան-
 ձին յատկութիւններովն՝ Բասկերու կամ կաւկա-
 սեան անդրէնածին ժողովրդոց մէկ անդամին եւ
 կամ Ինդոսի խոտորած տեղը բնակող Բուրիշկի-
 ներու կղզիացած մնացորդին հետ կրնայ համեմա-
 տուիլ: Տեղագրական բաժնին մէջ՝ այս այսպէս՝
 հարաւակողմք գտնուող լեռնագաւառին ձիւնա-
 շատութեանը պիտի դառնանք: Թէոփանէս (առ
 Ստրաբոնի, էջ 506) պայծառ կերպով կը ստորա-
 դրէ: Կաւկասի ձիւնալից բարձունքներն ելլել ու
 իջնալը, եւ կ'աւելցրնէ. «Ատրպատականի եւ
 Մասիոսի (ասոր. Māši, Tur-Abdīn) մէջ գլանաձեւ
 գաւազաններ կը գործածեն, զորոնք սախը կը կա-
 պեն.» (τροχισχοι ξύλινοι.) Մարաշեցի Լեւոն
 զօրապետը՝ յետոյ Բիւզանդեան կայսր Լեւոն
 «Խաւերացի» անուամբ, 710ին Մայիսին տասն Ա-
 լանաց ընկերակցութեամբը Կաւկասի ձիւնալից
 բարձունքներէն ու կիրճերէն ստանանիւներով (μετὰ
 χυκλοπόδων) անցաւ:» (Theophan. Chron., p. 600.)
 Ամէն լեռնաբնակ անբաղաբակիրթ աղզաց՝ արիւն-
 հեղութեան միասութիւնը սովորական է. նման
 Թովմայի՝ գրեթէ նոյն բառերով շատ ստէպ այսօր-
 ւան Քրդաց վրայ կը խօսի Sandreczki, եւ կ'ըսուի
 թէ Քրդերն ալ հիւրասէր եւ պատուադիր են:
 Լեզուին զարմանալի յատկութիւնը կարծել կու տայ
 թէ նախ-արամայեցի անդրէնածին ժողովրդեան մը
 մնացորդին հետ է մեր գործը. նման կերպով կը
 խօսի Մ. Խորենացի (գիրք Գ, գլ. ԾԳ) Գարգա-
 րացւոց՝ Աղուանից մէկ ցեղին՝ գաւառաբարբառին
 վրայ՝ «կոխորգախօս, աղխազուր»*, խժական, խեցբե-
 կադոյն», կոչելով: Հիմայ խնդիր է թէ Թովմաս և
 վիճակի՞ էր Խութեցւոց լեզուին վրայ ուղիղ գա-
 տաստան ընելու: Կրնայ բլալ որ Խութեցիք ասորի
 գաւառաբարբառ մը խօսէին, զոր հայն իմացած չէ:

* Աւղղէ՝ աղխազուր:

Ծ. Թ.:

4.

Հիմայ կը մանենք այն ժամանակը, որուն մէջ Հագարացիներն ու Իսլամութիւնը քրիստոնէայ Բիւզանդիոնի ու Հայկական դիւրու նուաձուած բարձրաշխարհին վրայ վերին իշխանութիւնը ձեռք անցուցած են: Յայտնի է որ Արաբացուց Ջէզիրէն նուաձելը Բելադորի ու Տաբարի քիչ մ'այլագգ կ'աւանդեն՝ քան թէ «Վակիդի», անուանեալ Հեղինակին Futûh Diyâr-Bekr wa Rebia գիրքը, զոր ծանօթացուցած է մեզի B. G. Niebuhr (Schriften der Akademie von Ham, Հար. Ա. 1847): Էլ-Վակիդի 800ին գրած է, մինչդեռ իրեն ընծայուած գիրքը ներկայ խմբագրութեամբ չի կրնար 1120—1150է յառաջ գրուած ըլլալ: Վակիդիի հարազատ գրութիւնն, ինչպէս որ ականաւոր Հեղինակներու երբեմն երբեմն իրարմէ տարբերող կոչումները յայտնապէս կը ցուցնեն, կորսուած է. հմուտ արեւելագիտի մը մասնական քննութեան կը մնայ ցուցնել, թէ մեր ձեռքը գտնուող գրքին մէջ հնագոյն հարազատ երկէն ինչ կտորներ ու հետքեր կան: Ճիշդ խօսելով յաջորդ տեղեկութիւններն ալ ապագայ ուսումնասիրութեան մը մնալու էին. բայց որովհետեւ Գիարբէկրի ու Արմինիոյ նուաձման վրայ արուած տեղեկութիւնք շատ քիչ են, եւ միւս կողմանէ ալ Ստոյն-Վակիդիի գործը տեղագրութեան ու ազգագրութեան տեսակէտով ինչ ինչ հին ու մտադրութեան արժանի բան կ'ընծայէ, ուստի եւ համառօտ քաղուածք մ'այտնեղ կը գնենք:

Էլ-Վակիդիի ստորագրութեան համեմատ՝ Ամիր էլ-մուսէնին Օմար (Ա.) իրն խառտար եւ իրն Սագ ասորի սպարապետը՝ Իյադ իրն Ղանէմ զօրապետը, Գիար-բէրիոյ մի միակ քաղաքը՝ Ռասայնը որով առնելէն ետքը, Վաֆր-Տութայի ու

Գարայի վրայէն Մճբնայ եւ Տուր-Արդինի սահմանները, եւ ասիէ ալ՝ Էս Սաուրի վրայէն Ամթի զրկեցին, զոր հինգամեայ պաշարմամբ՝ Խալիգբէն Ալալիդի եւ այլ զիւցազանց հետ ի միասին առաւ 638ի վերջերք. (Բելադորի կ'ըսէ հիջրազ 197 տարին = 640): Հռովմայեցւոց դաշնակից իշխաններն էին այն ստեն բաց ի Ամթայ տէրերէն՝ Արիյավաշի (Գէորգ Ախարացւոյն՝ Ἀριβάχουր) եւ Սղերդի տէրը, նմանապէս Խլաթի, Արճիշու, Խվայի եւ Սայամասի Սարուանդ իշխանը, դարձեալ ասոր երկրին արեւմտեան սահմանակիցը՝ Սանսանայի (سانسان էջ 54, 55) Սանասար իշխանն, որուն որդին՝ Տարուն կուսին վիպասանութեան մէջ «Մուշ» կը կոչուի, դարձեալ Խլաթի Սարուանդ իշխանին տոհմէն Բախուր անունով իշխան մըն ալ կը յիշուի, որ Բադլես, Կաֆսնդոր, Մաակն, Հէյզան, Տանզա, Բետասա եւ Արզն ամրոցներուն տէրն էր. նոյնպէս Հիւան-Աէյֆէյի տէրը, Հակիարացւոց գաւառակոմները եւ վերջապէս Անտիոքոս (Ἀντιόχος), որ Նինուէի եւ Մաւզէլի տէրն էր: Բաց ի Նփրկերա քաղաքէ՝ ի մասնաւորի Ամթայ կը վերաբերէին Էլ-Հատաք, Հենի, Ջապաղ-Ղուր, Տուլ-Կաունէին (Տիգրիսի գլխաւոր սկնազրեր քով) եւ Բալու ամրութիւնները: Ամթայ առումէն ետքը մերձակայ Ջայիզա, Էզիլ եւ Էլ-Եամանիեա ամրոցները անձնատուր եղան, եւ ասոնցմէ ետքը վերը յիշուածները. Հատաքի մէջ Իյադ՝ Խորիրայ, Կուլբի, Հիւան Էլ-Հադիդի, Մոանանայի եւ Գորիւբ-Էլ-Աիլաբի տէրերուն հաւատարմութեան երդումն ընդունեցաւ: Իյադ Նփրկերաէ Հիւան-Աէյֆէյի վրայ քալեց, իսկ Հալէպի նախկին պատրիկը՝ Եուկինա՝ Արզնի ու Սղերդի սահմանները: Իյադ ասիէ Խալիդի ու Եուկինայի ընկերակցութեամբ Պաղլիսի եւ նոյն տեղւոյ կիրճերուն, ու յետոյ ասիէ ալ Խլաթի ու Հայոց մնացած երկիրներուն վրայ քալեց: — Ուրիշ

վիայութիւններէ գիտենք որ Հայոց երկրին գրուումը՝ Աարբէջանի նուաճմամբն (Տիջազի 22ին = 643) եւ Հաբիբ իբն Մապամա էլ-Ֆիհրի կուսակալին ձեռնարկութիւններովն (Տիջ. 30—40 = 650—660) ապահովցուեցաւ. տեւական շէին Կուսան էլ-Արմէնիի գտած յաջողութիւններն, որ Յունաց աջակցութեամբը (Beladhori էջ 199, Jen el-Athir Ե, էջ 118) մինչեւ Տուրա դ՛Տէ Սահեօ (= Mons aridus, առ Գիսնիսիոսի Տէլ-Մահրայցյ ցամն 754/55) յառաջացաւ, ուր երեք տարի յառաջ Ասորին Յովհաննէս՝ Կուլաբի եւ Ֆիսի շրջանները Արաբացոց դէմ կռուած էր: Ի սկզբան անդ որչափ ալ Հայոց՝ դաշանց շատ նպաստաւոր պայմաններ առաջարկեցին, այնչափ ալ վերջէն Հայք սաստիկ ծանր հարկերու ենթարկուեցան, երբ Զաֆար էլ-Մանշուրի ժամանակ Հասան իբն Կահաթաբա խիստ բնաւորութեամբ անձը երկիրը խաղաղցուց:

Մեր հետազօտութեան համար կարեւոր է՝ Ստոյն-Վակիդիի տուած տեղեկութեան մէջ Սասանան անուն ժողովուրդը, որ Սանասար իշխանն իրեն գլուխ ունէր. سناسر, որ Ս՝ Գրոց Սանասարին (Շարազար) կը համապատասխանէ, կարգալու է ձեռագրաց سنائير (Սանանիր, այսպէս կ'ընթեռնու Շէրէֆ էդ-Գին իւր «Քուրդ իշխանաց» պատմութեան մէջ) եւ سلنتر (Սալանդար, այսպէս կը կարգայ Niebuhr) ձեւերը. թէեւ վերջին ձեւը՝ Քուրաիներու՝ Թագաղաթ-Բաղսար Առաջնոյ բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ յիշուող երեք գլխաւորները — զԱպլիանաիրու, զԿիլիանաիրու եւ զՇադիանաիրու — կը յիշեցնէ զարմանալի կերպով: Վակիդիի մեր առջեւ պարզած տեղագրութիւնն ամէնէն աւելի Մրուանեանց, Որտակեանց ու Շահ-ի-Արմէններու, ինչպէս նաեւ Մաւզէլի Զէնգի արժաբէզի ժամանակին կը յարմարի. բայց

օվ կ'երաշխաւորէ, թէ այն ամիոցներն ու Սանս-
 սանս անուն ժողովուրդը գրքին հնագոյն ձեւին
 մէջ չկային արդէն: Արդէն ինքն Վախիդի առաս-
 պէններն ու անպէտ զրոյցները նախամեծար կը
 համարի: Խլաթի Սարուանդ պատրիին — որ
 ուրիշ տեղեր Յուստինոս կը կոչուի — աղջկան՝
 Տարուն կուսին պատմութենէն յառաջ կը բերենք
 հետեւեալ կէտը: Այսը Ջարալ Մարադի (ج. مر))
 վրայ կը բնակէր, որ անկէ իւր Ջարալ Տարուն ա-
 նունն առաւ. չեմ կարծեր որ այստեղ Ջարալ-
 Ջուր ج. ل. ج. (հ. ՋապաղՋուր, տճ. ՃարակՋուր)
 կարգաւ հնարաւոր ըլլայ: Թովմայի Մեծօփեցւոյ
 քով Խոյթի լեռները Մարալ լեռն կը կոչուին.
 այս պարագայի մէջ կրնայ մտածուիլ թէ շփոթու-
 թիւն մը տեղի ունեցած ըլլայ Ջարալ-Գուդիի
 ὄρος ὑψηλὸν ἐπονομαζόμενον Μαραθχένին հետ
 (Գէորգ Աիպրացի, հրտ. Գէլցէր, էջ 48), որ իւր
 անունը պարտական է Մար-աթիէն (= Dominus
 disposuit) անուն ասորւոյ մը (Assemani, BO. III
 1, p. 216.) Սանսանայի մէջ հաստատուած
 տոհմին ներկայացուցիչը՝ Մուշեղ Մամիկոնեան
 ուլալու է Մուշ, որուն նախապատուութիւն տուած
 էր կոյսը. ասով անմիջապէս յերեւան կ'ելէ Մուշ
 քաղաքին հետ ունեցած աղերսը: Իսկ երկրորդ
 հետամուտ փետայացուն Բակուր՝ որ դաժան եւ իս-
 լամութեան դարձած մէկն էր եւ տէր Բագրիսի ու
 Արդնայ (ինչպէս ետքէն ալ Ամիր Տողան Արսւան
 բէն էլ-Տէկին, հմմտ. Իբն էլ Աթիր ցամն հիջ.
 513 = 1119) ներկայացուցիչն էր Աղճնեաց հայ-
 կազուն իշխանական տան: Փաւստոս անգամ՝
 (Գիրք Գ, գլ. Թ) 320ին հարաւային նահանգաց
 ապստամբ իշխաններուն մէջ Բակուր մը կը յիշէ
 «բդեաշխ Աղճնեաց». Բակուր անունն իրանեան
 (հմմտ. Πάχορος) է եւ շատ սովորական է վրաց
 ալ: Մարանդ քաղաքին գաւառը յԱտրպատական՝
 Բակուրակերտ կը կոչուի (Խոր. գիրք Բ, գլ. Կ:)

Երկրորդ մասին մէջ պիտի նկարագրենք Եյաս բնն Ղանէմի բռնած ազգական ճամբան՝ որ է Ամիթ-Արդն-Բաղլիս-Խլաթ-Արճէշ. ընդհանրապէս Արաբացիք ընդդէմ Հայոց քալած ժամանակ աւելի սիրով կ'ընտրէին Չաբի ձորերէն մինչեւ Նախ-ջուան ու Գուին տանող ճամբաները: Առաջին ճամբան թէեւ քիչ մ'աւելի կարճ, բայց աւելի դժուարին էր. — նոյն ճամբէն հիջ. 112 (= 730) թուականին անապարանօք (Խազրաց) դէմ դնաց Սաիդ իբն Ամրու՝ Չարահի կրած պարտութեան վրէժն առնելու նպատակաւ: Եթէ Խլաթի շրջանակին մէջն առնուին Խոյ ու Սալամաս, այն ատեն Շահ-ի-Արմէններու ժամանակին աւելի կը յարմարի այս ամէն բան:

5.

Արաբացւոց տիրապետութեան ժամանակները՝ Մամգուռի կամ Տարօնոյ Մամիկոնեան տան պատմութիւնն ամբողջապէս չունինք առջեւինս: Հերակղ կայսեր մահուրնէն ետքը՝ հազիւ կրցաւ Կոստաս կայսրը զՀայս քանի մը տարի ալ պահել (650). Սէբէոսի պատմածին համեմատ՝ Հուսիմուցւոց կողմանէ կը պատերազմէր Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանը, որ՝ Հաբիբի զյոյն Մաւրիանոս սպայապետը մինչեւ Կողքիս մղելէն ետքը (653)՝ միացաւ Թէոդորոս Վահեւունոյ՝ Ռշտունեաց իշխանին հետ, որ Մոսվիայի խմբերուն հետ դաշնագիր եղած էր: Այս տարակուսական պատերազմը քիչ մը ժամանակ ալ յառաջ տարաւ ուրիշ Մամիկոնեան մը՝ Համաղասոյ կիւրոպաղատը՝ որդին Դաւթի: Ղեւնդէն դիտենք թէ Մամիկոնեանց ու Բագրատունեաց մէջ խորարմատ հակառակութիւն մը կար: Բագրատաց իշխանական հին տունն ամէն անգամ՝ Հայոց մեծամեծաց անկախ ըլլալու երբեմն երբեմն ունեցած բաղձանքը մեղմելու ու հանդարտեցընելու կ'աշխատէր եւ եւանդեամբ

Արաբացւոց կողմը կը բռնէր, որով եւ օրէ օր իւր ճոխութիւնը կ'աւելնար, իսկ անդին՝ Մամիկոնեանք իրենց ընտանեկան անդէն՝ Տարօնէն՝ արտաքսուած, Բարձր Հայոց լեռնադաւառները կը թափառէին առանց հաստատուն բնակավայր ունենալու եւ իրենց քով պլեւայլ խմբեր ժողվելով՝ ապստամբութեան դրօշը անյաջող կամ ապարդիւն յառաջ կը տանէին: Էլ-մուսնին Հիշամ իբն Աբդ-իւլ-Մէլիքի (724—743) ասեն՝ Աշոտ Բագրատունի Վասակեան Հայոց պատրիարքութիւնն ընդունեցաւ, իսկ Գաւիթ ու Գրիգոր Մամիկոնեան եղբարք Եւմէն պատրուեցան: Թէպէտ եւ Էլ-Վէլիք Բ զաննք զերութենէ ետ դարձուց եւ թողուց ալ որ Վասպուրական հաստատուին, սակայն Մրուան Բ. ի ժամանակ՝ Իսհակ իբն Մուսլիմ՝ ստրիկանք զԳաւիթ դիտատեց. իսկ Գրիգոր մեծամեծներէն քանի մը հոգի թէեւ իւր կողմը շահեցաւ եւ Բագրեւանդայ մէջ Աշոտ Բագրատայ վրայ յարձակեցաւ, սակայն քիչ ժամանակէն կարին մեռաւ: Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուր՝ որ իւր եղբորը Աբ-ուլ-արբասի խալիֆայութեան ժամանակներն իբր ստրիկան ու հարկահան զՀայերը շատ ընկճած ու նեղած էր, Հասան իբն Ահաթաբան ի Հայս զըկեց, որ հարկապահանջութեամբ ժողովուրդը շափազանց տառապեցուց: Կորէն Մամիկոնեանք՝ հոս Արտաւազդ, հոն Մուշեղիկ դժգոհներու գլուխն անցան, բայց Ամրուի զօրաց բազմութենէն յաղթուեցան: Ամրու՝ խլաթու եւ Արճէշի վրայէն Ապահունիք եւ Բագրեւանդ մտած էր (762 եւն): Սահակայ սրգին՝ Աշոտ Բագրատունի այս ժամանակ խողաղատէր կողմնակցութեան գլուխն էր: Էլ Մոտասիմի ատենը բախտախնդիր Մանուէլ Մամիկոնեան մը կը գտնենք, որ մերթ Իսհակ իբն Իբրահիմի կողմը Բաբանայ դէմ կը պատերազմի յԱրապատական (833), եւ մերթ իբրեւ Յունական բանակի սպարապետ Թէոփիլոս կայսեր կողմը

կը կուռի Աֆշինի զօրաց դէմ (838): Ընդհակառակն Մոկաց իշխանը՝ Սմբատ Բագրատունի Աշոտեան Հայոց սպայապետութեան պատիւն ունի եւ խալիֆային պաշտպանութիւնն ու բարեհաճութիւնն առատութեամբ կը վայելէ՝ ընդդէմ բազմապատիկ զրպարտութեանց: Ասոր որդին Սահլ (իբն Շաբիտ = Սմբատեան), Բաբանը Աֆշինի ձեռքը յանձնելով մեծ գործ գործեց: Ա՛րսուի թէ ուրիշ Բագրատունի մը՝ Բագարատ կամ Բսկրատ Աշոտեան պատրիկ, իշխան Տարօնոյ, դատարի կեցած եւ նոյն իսկ դեղեւած բլլոյ Բաբանայ դէմ մղուած անորոշ պատերազմներու ժամանակ, որոնց մէջ արդէն ըստ բաւականի յայտնի կերպով յերեւան կ'ելլէր արաբական իշխանութեան տկարութիւնն ու անկաճութիւնը:

Բար-Եբրէնոս այս Բագարատայ վրայ մտադրութեան արժանի տեղեկութիւն մը կու տայ. (Եկղ. Պամ. Ա. էջ 388.) «Ամթայ մեծ եկեղեցւոյն այրելէն երեք տարի ետքը (իբր 848ին) քաղաքին մեծամեծները օգնութիւն խնդրելու համար քահանաներ խաւրեցին Աշոտեան Բագարատայ (յն. Παγχαάτιος) Տարօնոյ տիրոջ, որ իւր ճշմարիտ հաւատքովն նշանաւոր է եւ Մուշ քաղաքը կը նստի. Բագարատ քահանայից երեք հազար շոշոքներն ալ կը զատ իւր երկրին լեռներէն ահագին քանակութեամբ փոյտ պարգեւեց ի շինութիւն Ամթայ եկեղեցւոյն:» — Այն ժամանակներն՝ բնէ է՝ Խոյթ-Սանոյ, Տարօնոյ եւ Ջապաղջրոյ բարձունքը ծածկուած էին մեծամեծ ծառերով. այսպիսի ծառեր հիմայ ալ կը գտնուին Գենջի, Ջապաղջրոյ եւ Բալուի շրջակայքը, իսկ Խոյթ-Սանոյ անտառներն անհետ եղած են եւ մնացած են միայն քանի մը ողորմելի թուփ, եւ բլուրները՝ արօտատեղի դարձած են: Հիմայ Բագարատայ վրայ աւելի բաներ պիտի լսենք:

6.

Եւ Վասիկի խալիֆայութեան վերջին տարիները նորէն սկսած էր Հայոց երկիրը խմորելու. այս անգամ ալ խմորման պատճառն՝ ուրիշ անգամներու պէս՝ հարկերու ծանրութիւնն էր: Գժգոհներու գլուխն էր անցած Աշոտ Արծրունի՝ Վասպուրականի իշխանը. ասոր հետ միացան բազմաթիւ նախարարներ: Աբու-Ջաֆր էլ-Մութափաքքէլ ամիրապետը՝ կարելի եղածին չափ խստացրնելէն ետքն այն օրէնքները, զորոնք մնլեռանդութիւնը քրիստոնէից գէմ գրած էր, զԱբուսէթ Հայոց երկիրը խաւրեց՝ տեղական յարաբերութեանց ծանօթանալու եւ հարկերը բռնութեամբ ժողովելու համար: Աբուսէթ առաջին նահանգը՝ ԻՏարօն հասած չհասած — ուր Բաղարատայ պատգամաւորները դիմացն ելան — եւ նմանապէս ի Վասպուրական՝ գժուարութեանց հանդիպեցաւ: Գիմագարձ նախարարները զսպելու անկարող ըլլալով՝ ետ դարձաւ Իրակ եւ ամիրապետին տեղեկութիւն տուաւ, եւ քիչ մ'ետքը մեռաւ: Աբուսէթ իւր ետ դաննալէն յառաջ Արզնայ հազարապետը «զՄուսէ՝ զորդին Զօրահայի», (զոր արաբական ազբիւրները սխալմամբ Բաղարատայ փեսան կը համարին,) ապստամբ Բաղարատայ վրայ խաւրած էր, իսկ Օսովափի Ալայ ամիրան՝ ի Վասպուրական: Ալայ Աղբակի վրայէն Վասպուրական մտաւ եւ Արձուճքի քով Աշոտայ մարդիկներէն այնպիսի յարձակում մը կրեց, որ իրեններէն քիչերը կրցան Բերկրի ամրոցն ապաւինիլ: Աշոտի եւ Բաղարատայ միացեալ բանակները զՄուսէ իւր բանակատեղւոյն մէջ պաշարեցին, որ Տարօն յարձակած էր: Հազարացիք մասամբ ծածուկ թաքստոցներ քաշուեցան եւ մասամբ Շահաստանի Բաղէշ ամուրը, ուր Մուսէ լաւ բնդունելութիւն գտաւ եւ անդորձ նստաւ: Այսպէս էր իրաց վիճակը 850ին վերջը:

Երկրորդ տարին դարնան՝ նոր ստիկան մ'եկաւ Յուսուփ, որ նախորդ ստիկանին (Աբուսէթի) որդին էր: Այս անձը մեծ բանակով մը Ատրպատականէն Ազրակ անցաւ եւ Արծրունեաց Ագամակերտ ստանին մէջ Աշտի տուած պատանդներն ընդունեցաւ: Իսկ Աշտ Մարդաստան գաւառը քաշուելով իւր անձն ապահովուց: Ասկէ ետքը Յուսուփ Բղնունեաց երկրէն անցնելով Խլաթ գնաց, ուր Բագարատ ալ կանչուեցաւ, եւ եկաւ յուսուլով որ խնդիրը յաջող ելք մը կ'ունենայ. սակայն շղթայի զարնուելով իբրեւ դաւաճան եւ ապստամբ Բաղդադ տարուեցաւ եւ վերջէն այնտեղ թունաւորուեցաւ: Յուսուփ Տարօնոյ գիւղերն աւերելէ եւ բնակիչներն ընկճելով նեղելէ ետքը՝ Մուշ գնաց ձմերելու. սաստիասառոյց ձմերան մէջ խիստ ուժանր գործերով բնակիչները շարշարեց: Բագարատայ Աշտ եւ Գաւիթ որդիքը հարաւակողման լեռնականներուն քով փախան ու զասնք Հագարացոյ դէմ գրգռեցին: Տիրասէր Խութեցիք՝ մէկ կողմանէ իրենց նախարարին գերի տարուելուն վրայ սաստիկ դառնացած, եւ միւս կողմանէ աւարառութենէ հրապուրուած՝ հրաւերն ընդունեցան եւ դաշտավայրն իջան, ու յանկարծ արաբացի զօրաց եւ Մշոյ վրայ յարձակեցան: Յուսուփ Մշոյ Ս. Փրկիչ եկեղեցին ապաւինած էր իւր անձն ապաւելու յուսով. Խութեցի մ'իւր աշտէիւն ստիկանը սպաննեց եկեղեցոյ դմբէթին տակ: Խութեցոյ հաւատարմութիւնը վարձատրուեցաւ Արաբացիներէն առնուած կապուտով. իսկ որէ ապրող Հագարացիք սովամահ կամ ցրտահար վախճանեցան:

851/852 ձմեռը կ'իյնան այս գեպքերը՝ զորոնք Թովմաս (Գար. Բ. գլ. Ե.) ստորագրելէն ետքը՝ կը յաւելու Խութեցոյ ու Սանասանեաց վրայ տեղեկութիւն մը, զոր վերը (§ 3) արդէն յառաջ բերինք: Բայց այս անգամ արաբացի տարեգիրք ալ եթէ ոչ Սանասանան, գէթ Խոյթն կամ Խո-

վայթիյան الخويشيه կը յիշեն: (ZDMG. Belâdhori, էջ 211 եւ յաջ., Fragm. hist. éd. de Goeje, էջ 547, Tabari, Annales III. 3, էջ 1404 եւն:)
 Ի մասնաւորի շատ կարեւոր է Բելադորիի խօսքը թէ Խովայթեցի անուանեալ բարբարոս ժողովուրդն՝ որ իւր անուամբը جبل الخويشيه կոչուած լեռնազաւառը կը բնակի, որ էլ-Արթան الارطان ալ կ'անուանուի: Թ. Նեոլդէկէ (ZDMG. XXXIII, էջ 165) էլ-Օրթայ الارطاي (ասոր. Ortâyê) բնթերցումը շատ հաւանական կը գտնէ. միայն սա տարակոյտը կը մնայ թէ արամեացեցի Ուրտեցիք իրենց Հանձիթ բնազաւառէն մինչեւ Տարօն եւ մինչեւ Բաղիշու կողմերը՝ Տիգրիս կրնային՝ տարածուած բլլալ: Թերեւս ներելի բլլայ հեռեւեալ տեղեկութիւնը յիշեցընել, որ հնագոյն ժամանակներէ է. (Պլինիոս, Զ. 128.) «Աղաւդիոս Աեսար կ'ըսէ թէ Արածանույ բնիկերը Տիգրիս Արթէնէ-այ (այլ բնթերց. Արթենեայ) մէջէն կը հոսէ կ'անցնի:» Արթենէ գ.ժուարաւ կրնայ Արզն (հայ. Արձն, Աղձն, Աղձնիք, Ἀρζανγη) եւ կամ Սարաբոնի Ἀρσηγη (Արծիշու լիձն ու կողմերը) բլլալ: Յովհ. Մամիկոնեան՝ ի Տարօն Հաշտենից դիմացն Արձան անուանով եւ Ս. Խաչի վանքով բարձունք մը կը յիշէ: Հայերէնի մէջ արձան բառին գլխաւոր իմաստն է πῆτρα. Աբուլ-Ֆէդա ալ (տարեգր. ցամախ 590 հիջ.) Մշոյ կողմերը Արզան մը ارزان (այլ բնթերց. ارزاس եւ ارزاهس) կը նշանակէ: Ետքէն յառաջ պիտի բերենք Եսկիւտի՝ Խովիտ خوويت անուն ժողովրդեան ու նահանգին վրայ ըսածը: Միտ դնելու է որ յաջորդ դարերու հայ պատմագրաց շատերը՝ զԲագարաա գերող ու Հայոցմէ պարտութիւն կրող ստիկանը ոչ թէ զՅուսուփ կը համարին, այլ ասոր

¹ Vicinum Arsaniae fluere Tigrim in regione Archene (այլ բնթ. Archene) Claudius Caesar auctor est.

Հայրը՝ զԱբուսէթ: Մինչեւ անգամ զՅուսուփ սպաննողը Հոյ պատմագիր մը կը համարի թէ վերցիչեալ Մուսէ՛ Զօրահայի որդին՝ էր, զոր յետոյ Բուղա բռնելով՝ Բաղդադ խաւրեց:

Յաջորդ տարին սպանեալ Յուսուփ ոստիկանին տեղ՝ 200.000 զօրաց գլուխն անցած Հայաստան կը մանէր զարհուրելի մարդ մը՝ Բուղա (= ցուլ), ազգաւ թուրք, զոր էլ-Մութավաքքէլ խալիֆան ընդհանուր հրամանատար կացուցած էր պատուիրելով, որ երթայ սպտամբները պատժէ եւ Բաղդադ խաւրէ, հարկերը խտուրթեամբ ժողովէ, Հայերն այնպիսի վեճակի մը մէջ դնէ որ երկայն ժամանակ վնաս հասցընել չկարենան եւ վերջապէս այն կողմերը վերջնական կերպով կարգ ու կանոն հաստատէ: Արաբական աղբիւրները գլխաւորաբար այս մարդուն՝ Հայոց հիւսիսային կողմերն ու Արաստան գործածներովը կը զբաղին. Թոպմաս Արծրունի եւ Ատողիկ այս մարդուն հիւսիսային գաւառներն երթալէն յառաջ՝ հարաւային նահանգները խաղաղցընելուն վրայ ալ կը խօսին: Բուղա Ատրպատականի ու Ասսպուրականի վրայէն տանող սովորական ճամբով եկաւ. անմիջապէս ասոր կողմն անցաւ Սմբատ սպայապետը, որուն Աշտ որդին Տաճկաց զօրաց կողմանէ կռուելով՝ առաջին անգամ յաղթութիւն կանգնեց: Ինչպէս միշտ, նմանապէս այս անգամ ալ անմիաբան էին Հայոց իշխանները. զերար կը զրպարակին, եւ երկիւղն այն աստիճանի զօրացած էր, որ ծածուկ կամ յայտնի ամիրապետին կը ծանուցանէին իրենց հպատակութիւնը: Վրլխաւոր յանցանքը լեռնական խութեցւոց վրայ ձգուեցաւ: Բուղայի առաջին գործն եղաւ իւր ժիրաք զօրապետը 15.000 զօրքով Աննայ լճին հարաւակողմը դանուող լեռնագաւառը խաւրել՝ Աշտայնիզակակիցները պատժելու: Ժիրաք ձորէ ձոր, ամրոցէ ամրոց հալածեց զասնք, մինչեւ որ Արսիրանից գաւառը «Արեան լճին» քով յաջողեցաւ

ձեռք ձգել: Այս միջոցին Բուզա ալ գլխաւոր
 ապստամբին՝ Աշոտ Արծրունւոյ դէմ կը քալէր, որ
 Թոռնավան գաւառին Նկան բերդը կը գտնուէր:
 Աշոտ ամենեւին դիմադրութիւն չըրաւ, այլ կա-
 մակար յանձնուեցաւ Տաճկաց եւ շնորհք խնդրեց
 — եւ շղթայի զարնուելով մէկալ նախարարներուն
 հետ Բաղդադ գերի տարուեցաւ: Ասկէ ետքը Բու-
 զա՝ Ապահոսնաց եւ Խլաթի վրայէն Տարօն ան-
 ցաւ. դաշտավայրէն շարահաշակ Խութեցւոյ լեռ-
 ները ելաւ եւ Աշգինակ անուանեալ բարձունքին
 վրայ յաղթեց Բագարատայ Դաւիթ եւ Աշոտ որ-
 դւոց ու անոնց հետեւորդներուն, եւ գերեցաւ Բաղ-
 դադ դրկեց. զարհուրելի կերպով պատժեց Խու-
 թեցիներն. եւ երբ Բերկրիի վրայէն Դուին գնաց՝
 անցած ճամբան մասնանիչ կը ցուցընէին սպանու-
 թիւնք, հուր ու յափշտակութիւնք:

Թովմաս Արծրունի կը յիշատակէ թէ Տաճ-
 կաց մեկնելէն ետքը Յոյն մը (Յովնան) ի զուր աշ-
 խատեցաւ Խոյթ լեռնագաւառը՝ պատերազմը շա-
 րունակելու. գերի բռնուեցաւ եւ Բաղդադ տարուե-
 ցաւ: Այն ժամանակները Հոռոմներէն անկարելի
 էր յաջող շարժումներ սպասել, ինչու որ քաջարի
 Մելիտինեցիք ու Տիբրիկեայ հերետիկոսներն՝ Հո-
 ռոմոց սխերիմ թշնամիները՝ Հոռոմոց ու Հայոց
 երկիրները իրարմէ կը բաժնէին ընդ մէջ մտած
 ըլլալով: Հիջ. 249 տարին (= 863) Տաճկաց
 դժբախտ տարի մ'եղաւ. Միքայէլ Գ. կայսեր՝ Պե-
 տրոնաս (արաբ. Betronâs) զօրապետը յաջողեցաւ
 մինչեւ Շէմշատ գիւղն (² Αρσαρόσατα) յառաջա-
 նալ ու յաղթել մալաթիացի Ամր էլ-Ակտա (յն.
³ Αμερ կամ ⁴ Αμβρος) գիւցաղին, որ ամենուհի ազ-
 դած էր. եւ Գիզաթ գետին աղբերականց կողմերը
 սպանուեցաւ Ալի բեն Եահեսա էլ-Արմէնի՝ Զէզե-
 րէի քաջ եւ բաղմայաղթ հրամանատարը: Հո-
 ռոմք՝ որ նոյն ատեն յահ եւ յերկիւղ Տաճկաց
 մինչեւ Նիքիերա յառաջացած էին, բաւական ժա-

մանակ Անտիաուրոսի (արար. էս-Սալսալա) բարձունքը բռնեցին ու պահեցին: Ջարմանալի է որ յոյն տարեգրութիւնը այս յաղթութեանց վրայ շատ քիչ բան կ'աւանդեն:

Իբր հիջ. 332 (= 943) թուականէն կրնայ ըլլալ այն տեղեկութիւնը, զոր Ալի բէն Մահաբի էլ-Կոսրէվի անուն անձ մը՝ Աբու-Լ Հասան Ալի բէն Հարունի կը հաղորդէ վերին Տիգրիսի ընթացքին վրայ: Այս տեղեկութեան վրայ յաջորդ գլխուն մէջ պիտի խօսինք: Ասոր մէջ նախ եւ յառաջ Հուրիս ھلورس (յն. χλεισοῦρα Ἰλλύριαις, հյ. Ուրբ) կապանը կը յիշուի իբր տեղ, ուր Հսոսմոց դէմ կռուելու ատեն կրօնի համար մեռաւ վերոյ յիշեալ Ալի բէն Եահեա. ասկէ ետքը դեռի մ'ընթացքը կը նկարագրուի, որ Խովայդեանց կամ Խովիտի լեռնազաւառէն կը բղկէ (Եակուա Բ, էջ 452. خوویت, ճիշտ չէ էջ 500 نوت خویت եւ Գ, էջ 68). «Էս-Սարեբաթ գետին առաջին ու ամենէն վերին աղբիւրը Խովիտ լեռնազաւառին մէջն է:» Արի-ի-Արզան իւր գլխաւոր աղբիւրները Ղարզան կամ Խարզան - դաղէն կ'ընդունի, իսկ ամենէն երկայն ու ամենէն բարձր աղբիւրը Անտոյ-դաղէն կը բղկէ, որ Խութեցիները՝ Մօսիկեան քրդերու սրօտատեղիներէն կը բաժնէ: — Այլեւայլ պարագաներ պատճառ եղան որ Հսոսմոց 863ին դէպ ի Ամիթ ու Նիբիկերա բրած յառաջացումը տեւական արգիւնք չունեցաւ. ամէն բանէ յառաջ սա պարագան՝ որ մէկ տարի յառաջ ի Հայս ընդունելի, ու ապագայի համար՝ յուսալիւր գրութիւն մը հաստատուած էր. բաց ասկէ Հսոսմոց եւ Հայոց մէջ կրօնական վէճեր անպակաս էին, որ մեծապէս արգելք կ'ըլլային:

7.

Ինչպէս մեկնեցինք, Հիշամ ամիրապետին գամանակներէն սկսեալ Արաբացւոց ձեռքն իբր

գործիք նշանաւոր հանդիսացած էր Բագրատունեաց տունը, որմէ էր նաեւ Սմբատ սպայապետ, եւ այս հլու հպատակութիւնը հիմնյ վարձատրուեցաւ: Բաղդադի արքունեաց քաղաքագիտութիւնն համոզուեցաւ, որ մեծամեծ առաւելութիւններ յառաջ կու գան, եթէ քրիստոնեայ եւ օտարաբարբառ Հայաստանը՝ բնիկ բայց արաբական տիրապետութեան յարեալ ցեղի մը ձեռքին տակն բլրայ. այս առաւելութիւններն էին. նախարարաց իրարու դէմ ունեցած ատելութիւնն երբեք չէր թողուր որ նախարարական զօրանայ. նախարարական անհանդարտ նախարարներն ինքնին զսպելու ստիպուած պիտի բլար. Ատրպատականի եւ Ջէզիրէյի կառավարիչներուն գործն էր նայիլ որ նախարարական անկախութեան հասնելու բաղձանք չունենայ. — եւ այսպիսի պարագայի մը մէջ յամենայն դէպս շատ աւելի դիւրին էր նախարարական մը դէմ կռուիլն ու նուաճելը՝ քան թէ երթալ ապստամբ նախարարներու ահագին բազմութիւն մ'իրենց բարձրագաւառ երկիրներուն մէջ փնտռել գտնել ու զսպել: Եւ վերջապէս եթէ կառավարիչներն անկախ իշխանութիւն մը հաստատելու փորձ փորձէին, ամիրապետը զԲաղդատունին հլու գործւոյ մը պէս կրնար գործածել անոնց դէմ:

Այսպէս 862ին Արաբացւոց Ալէ էլ-Արմէնի ոստիկանը զԱշոտ Բագրատունի իշխանը՝ Սմբատ սպայապետին որդին՝ Հայաստանի նախարարապետ կամ ամիրապետ հրատարակեց: Այս Աշոտ Ա. տարիներ ետքը՝ Խալիֆայէն ի նշան հաճութեան տրուած բնձաներու հետ ի միասին՝ արքունական թագ եւ Շահնշահ կամ Շահ-ի-Արմէն տիտղոսն բնդունեցաւ: Ասոր նման հպատակութեան աղերս մ'ունեցած էր երբեմն Հայոց թագաւորը Պարթեւական Արշակունեաց: Աշոտ Ա. խոհեմ ու շրջահայեաց իշխանը 890ին մեռաւ, ասոր յաջորդեց իւր որդին

Սմբատ Ա., որ տկար եւ անկարող մարդ մ'ըլլալուն՝ դատարկ կեցած կը նայէր թէ ինչպէս Ատրպատականի Ափշին կուսակալը Հայոց սահմանակից նահանգները կ'աւերէր եւ թէ ինչպէս Վասպուրականի Գագիկ իշխանն ինք զինքն անկախ ըրաւ: Քանի մը տարի յառաջ՝ 894ին՝ տեղի ունեցած էր հետեւեալ դէպքը:

Տիգրանակերտի վային՝ Ահմատ որդի Յիսէի Շէհայ՝ Հայոց վերաբերեալ սահմանակից քանի մը նահանգներ եւ ի մասնաւորի Աղծնիքը գրաւեց, ուր մէջտեղէն վերուց Աբուլ-Մահրա բղեաշխը, որ ասորի քրիստոնէայ մըն էր: Այս մարդը Սիմ Լեւան բնակչաց վրայ ալ բռնացաւ եւ Տարօն իջաւ: Ահմատ իւր գործերովն խալիֆային կասկածելի երեւցաւ. եւ Սմբատայ հրամայուեցաւ որ վային զինու զօրութեամբ իրեն տեղը դարձնէ: Վասպուրականի Գագիկ իշխանն հրամանատարութիւնը վրան առաւ: Ահմատ Արածանւոյ քով հաստատած էր իւր բանակը, որուն մէջ Գեթացիք (= Կեթիկ՝ Մովսիսի) ալ կային. Սմբատն ու Գագիկը նենգութեամբ բլրաւոր անջրդին ու քարուտ անդեր հրապուրեց եւ շուտով մը վրանին յարձակելով՝ Թուխ ամրոցին մօտերը՝ այսօրւան Կիւզէլտէրէ գետակին քով Հայոց վրայ կատարեալ յաղթութիւն մը կանգնեց: Գագիկ՝ Ատրպատականի Եռսուֆ անուն արաբացի կառավարչին օգնութեամբ Սմբատայ դէմ ապստամբեցաւ: Սմբատ ի վերջոյ այս Եռսուֆին դէմ կռուելու ատեն մեռաւ (908ին): Հմմտ. Թովմ. Արժրունի, Գ. Գպր. գլ. ԻԳ. էջ 236 եւ Յովհ. Կաթողիկոս, գլ. ԻԸ:

Խալիֆաներուն մտադրութենէն բան մը միայն վրիպած էր, այսինքն թէ արեւմտեան կողմանէ վտանգ կրնար սպառնալ, եթէ պատերազմներու ժամանակ բախան սկսէր Հոռոմոց ծիծաղել. ինչու որ այսպիսի պարագայից մէջ կրնար Շահ-ի-Արմէնը՝ կրօնական վէճերը մէկ կողմ թողլով՝ աչքը

Բիւզանդիոն գարձընել: Արդէն Վասիլ Ա. (արաբ. Բասիլ էս-Սակլարի) Տիրիիկեայ պաւզիկեան բերդերն եւ Տաւրոսի ամէն ամրոցներն առնելէն ետքը՝ իւր պետութեան արեւելեան սահմանը դէպ ի Մելիտիոնէ՝ մինչեւ վերին Եփրատ՝ յառաջ մղած էր եւ Աշոտ Առաջնոյն հետեկեղեցական յարաբերութեանց մէջ մտած: Լեւոն Զ. ի ժամանակ արեւելեան սահմանին վրայ նորանոր թեմեր հաստատուեցան, ամայի տեղեր՝ սահմանի վրայ նոր ամրոցներ կառուցուեցան, եւ միանգամայն Շահնշահի հետ նշանակութիւն ունեցող քաղաքական յարաբերութիւններ հաստատուեցան. Տարօնոյ տէրը՝ Գրիգորիկ Բագրատունի, որ Վահինի որդին էր, Հոռոմոց առջեւ իւր երկիրը բացած էր, կ'ըսուի: Ռոմանոս Ա. Լեկապենոսի ատեն՝ հայազն քաջարի զօրավարք՝ Մլեհ (արաբ. Մէլեհ) եւ Յովհաննէս Վուրկուաս (էդ-գոմէստիկ էլ-Վուրկաշ, Իբն էլ-Ագիր Ը. էջ 221, որ հաղարաւոր քաղաքներ ուղղեակներ նուաճած առած է. որուն գիւցազնական գործերը գրած է Մանուէլ ութ գրոց մէջ, Թէոփանէս cont. p. 427) սահմանի կողմերը մեծ յաջողութեամբ պատերազմեցան մինչեւ Ամիթ յառաջանալով: Սմբատայ յաջորդն Աշոտ Երկաթ՝ Յունաց օգնութեամբ իւր Անոյ տերութիւնը պահպանեց: Բագարատ՝ Գրիգորիկի որդին ու Տարօնոյ տէրը կայսեր պատրիկն ու հպատակը (vassal) եղաւ, նմանապէս իւր յաջորդը՝ Թոռնիկ: Ռոմանոս Բ. ի ատեն պատերազմատէր ու աւարատէր Սէիֆ էդ-գաւլայի յարձակմանց պատճառաւ կրելու շատ բան ունէր Տարօն. Համդանեանը անգամ մը մինչեւ Հաւճիչ իսկ յառաջացաւ, սակայն Թոռնեցւոյն հետ խաղաղութիւն բռաւ, որպէսզի Ատրիք մտնել կարենար: Նիկեփորոս Փոկաս՝ Սէիֆ էդ-գաւլայի մահուընէն քիչ մ'առաջ ձեռք անցուց Տարօնը, որ Գրիգոր եւ Բագարատ եղբարք ժառանգութիւնն էր, եւ անկէ Միջագետք յարձակեցաւ: Հայկազն

Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրը Տարօնէն ճամբայ ելաւ իւր ասորական արշաւանքը սկսելու համար (973), ուր Այծեաց-բերդին մէջ Աշոտ Գ.ի հետ նիգա-կակցութիւնը նորոգեց:

Երբ Աստիլ Բ. իշխանութեան սանձը ձեռքն առաւ (976), Հանձիթի եւ Խախտիոյ Բարդաս Սկլերոս գժգոհ պատրիկն ապստամբեցաւ, որով յունական քաղաքականութեան յաջողութեան հիմը շատ տարիներու համար խախտեցաւ: Ամթայ (Մէլետ) ու Նփրկերտի (Μεσσηριμ) տէրը՝ Աբու-Տաղէբ, Տարօնոյ երկու իշխանները, Մոկաց Ափրանիկ իշխանն եւ այլք՝ ապստամբելոյն ձեռնառու կ'ըլլային. ի վերջոյ Բարդաս Փոկաս (էլ-Փոկաս) մեծանուն սպարապետին ապստամբելովը՝ խառնակութիւնը մինչեւ 990 թուականը տեսեց: Մրուանեանց գլխաւորն ի Տիգրանակերտ՝ Բադ էլ-Վուրդի քուրդ ամիրը այս խառնակութիւնը յօգուտ գործածելով՝ Տարօն, Մուշ, Խլաթ, Արձէշ, Հարք եւ Ապահունիք յարձակեցաւ. էլ-Բադին յաջորդեց իւր եղբորորդին Աբու Ալի իբն-Մրուան (990—997). որմէ ետքն Օբէիդ-ալլահ իբն Գիմնա՝ Ամթայ տէրութեան տիրեց. իսկ Աբու Մանշուր մրուանեանը՝ Նփրկերտի միայն: Աստիլ կայսրը արեւելքի մէջ կորսնցուցած ազգեցու-թիւնը նորէն ձեռք ձգելու աշխատեցաւ՝ որչափ որ թոյլ կու տար Բուլղարաց գէմ մղած երկարատեւ ու գժուարին պատերազմը: Գաւիթ վրացին՝ կայսեր հնազանդեալն եղաւ եւ կիւրուպղատութեան աստիճան ընդունեցաւ: Յունաց բանակները Բասեանը, Հարքն ու Ապահունիքը, նմանապէս Խլաթն ու Տարօնն առին եւ սկսան Նփրկերտի ու Ամթայ վրայ քալել: Հալէբցի համդանեան Աբու-Փադայի օրինակին նմանելով Տիգրանակերտի այլեւ-այլ տէրերն ու ասոնց մերձաւոր յաջորդներն իրենք զիրենք կայսեր հնազանդեալը հրատարակեցին ու հարկ վճարելու պատրաստականութիւն յայտնե-

ցին. այսպէս Իբն-Գիմնա, այսպէս Իբն-Գիմնայի յազթողը՝ Նասր էգ-դաւլա բեն Մրուան, Նփրրկերտի եւ ի վերջոյ եւ Ամթայ տէրը: Յովհաննէսիկ Սմբատ Շահնշահի ժամանակ Անույ տէրութիւնը Բիւնդանդիոնի հետ կը միանայ եւ Սենեքերիմ Արծրունւոյ ժամանակ ալ 8 քաղաքով, 72 բերդով եւ 1000 դիւղով մէկտեղ՝ կը միանայ Ասսպուրական աշխարհն, որուն՝ արեւելեան կողմանէ միշտ վտանգ կը սպառնար. նոյն ատենները (1022) կ'ըսուի թէ Յոյնք մինչեւ անգամ Հերգաւառին բերդերէն մէկ քանին առած ըլլան, — վերջին ժամանակներ իսկ ցոյց կը արուէր ի Բաղէշ այն քարընկէց մեքենան, որ այս առթիւ գործածուած էր. — բայց որովհետեւ ձմեռն եկած հասած էր եւ նոյն իսկ բնակիչք բանակին վերջապահներն անդադար կը նեղէին, ուստի եւ կայսրը՝ ինչպէս կ'ըսէ Արիստակէս, լաւագոյն համարեցաւ Արծրունեաց վրայէն հայրենիք դառնալ. սակայն եւ այնպէս Յունաց վարձկան զօրաց բանակները (Արանդացիք, Փռանկք, Բուլղարք) մինչեւ Ռումանոս Գ. Գիողենէս կայսեր գերի բռնուելու տարին (1071) Հայաստան մնացին: Յունական գերիշխանութեան այս շրջանին մէջ Խոյթ-Սասուն շատ ցանցառ կը յիշուի, որ դիւրահասկանայի է դժուարամուտ լեռնադաւառի մը համար՝ աղքատ ու վայրագ բնակիչներով. տիեզերական պատմութիւնն առանց ամենեւին հետք մը թողլու կ'անցնի այսպիսի անկեանց առջեւէն: Միայն հետեւեալ յիշատակութիւնը յառաջ կը բերենք:

8.

Իբն էլ-Ադիր իւր Kâmel et-tewarich (թ. էջ 306) գործոյն մէջ ցամն 427 հիջ. (= 1036) «Մէքքէ գացող սխաւորները կողպտող դաշնարեկ Սանասանեաց վրայ» հետեւեալ տեղեկու-

Թիւնը կու տայ. «Այն ատեն Խորասանէ, Թա-
բարիատանէ եւ Ատրպատականէ ուխտաւորներու
ահազին խմբեր՝ Անւոյ ու Ոստանի վրայէն ու
Հայոց երկիրներուն մէջէն կ'երթային. ասոնք մին-
չեւ Խլաթի կողմերը անարգել հասան: Այստեղ
հայ հպատակներն (բ' ۱۰۳) ասոնց ճամբան կտրե-
ցին եւ իրենց օգնական գտան Սանասանեայքն
(السناسان), որ նմանապէս Հայոցմէ են: Այս Սանա-
սանեայք նոյն ժամանակ Խլաթի մօտերն իրենց ան-
առիկ ու ամուր ամէն բերդերուն տէրն էին. թէ-
պէտ եւ Խլաթի տիրոջ հետ խաղաղութեան կամ
հաւատարմութեան դաշինք դրած էին, սակայն
իրենց ամուրներն ու անկախութիւնն ալ պահած
էին: Արդ այն ատեն Սանասանեայք հայ հպատակ-
ներու հետ միացան ու բազմաթիւ ուխտաւորներ
իրենց կնիկներովն ու տղոցմովը դերեցին, անոնց
ամբողջ ունեցածը շունեցածը կողոպտեցին ու մին-
չեւ Հոռոմոց սահմանները քաշքշելով տարին.
Հոռոմք հայ աւազակներուն ապաւէն տուին: Այս
լուրն առնելուն պէս՝ Նասր էդ-դաւլա բեն Մրուան
իւր զինուորները ժողովեց Սանասանեայց դէմ եր-
թայլու նպատակաւ. բայց անոնց իշխանը՝ տեսնե-
լով իւր հակառակորդին զօրութիւնն, կամակար
յանձն առաւ ամէն բան շիտկել, դերիներն իրենց
բնտանիքներովն ազատել եւ յափշտակուած աւարն
ետ դարձրնել: Նասր էդ-դաւլա այս ամէն բան
յանձն առնելով՝ անոնց հետ խաղաղութիւն բրաւ,
առ որ զինքը հետեւեալ պատճառներն ալ յորդու-
րեցին. Սասունցւոց բերդերուն ամբութիւնն ու
թիւը, այն լեռնազաւառին մէջ յաղթող հանդի-
սանալու դժուարութիւնը, եւ Հոռոմոց մօտ ըլլանն,
որ անտարակոյս անոնց օգնութեան պիտի փու-
թային:» — Հասկանալի է Խլաթի հպատակ Հայոց՝
ուխտաւորաց բազմախուռն ու մոլեռանդ խմբերուն
դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելն, ըստ որում ան-
շուշտ ուխտաւորք իրենց ուտելիք ճարած ժամա-

նակ՝ վճարել շէին ուզեր. նմանապէս հասկանալի է լեռնահան Սասունցւոց ազդեցիկ ձեռնառուութիւնը: Սասունցիք իրենց գլուխն անկախ իշխան մ'ունէին, Բագրատունի մը եւ կամ Մամիկոնեան մը: Վաչկատուն Բրդերու իրենց երկրին մէջ թուով առաւել բլլալուն խօսքն անգամ չ'ըլլար, թէպէտ եւ ամբողջ Դիար-Բեկր Մրուանեան Բրդերու իշխանութեան տակն էր, եւ գլխաւորաբար Ամթայ շրջակայքը Բրդերու մեծ բազմութիւն կը յիշուի: Նասր էդ-դաւլա Ահմադ բնն Մրուան էլ-Վուրդի ամիրը՝ բաց ի Նփրկերտէ եւ Ամթէ՝ Բաղիշու եւ Խլաթի ալ տէրն էր, եւ մերթ Հոռոմնց, մերթ Սելջուկեանց հարկատու բլլալով հանդերձ՝ ոչ միայն շատ հզօր եւ փառասէր, այլ նաեւ շատ մարդասէր իշխան մըն էր: Նոյն ժամանակ Յունաց կայսրն էր Միքայէլ Գ. Պափլագոնաղին: Յոյն պահպան զօրքերը վերոյիշելոյն ատենը դեռ Վասպուրականն ու Եփրատի գիծն՝ Հանձիթէ մինչեւ Տարօնի սահմանը բռնած էին: Ամթայ արեւմտեան կողմը Սեւաւերակ անուն սահմանակից տեղը՝ նկարագրուած դէպքին ատենները՝ Բրդաց ձեռքն անցաւ: Վերջէն Մրուանեանց ձեռքէն Ամթայ իշխանութիւնը ֆաքը էդ-դաւլա իբն-Ջէհիր առաւ, որ Մէլէք-շահի հնազանդեալն էր:

9.

Վասիլ Բ. բուլղարակոսոր կայսեր մահուրնէն քիչ մ'ետքը՝ արեւելք նոր ժողովուրդ մը՝ Սելջուկեան Տաճիկներու բազմախուռն խմբերը՝ յերեւան ելան: Քանի որ այս խմբերուն առաջնորդներն ի խուարեզմ եւ ի Խորասան զբաղած էին՝ շատ վախնալու բան չունէին Հայոց սահմանակից երկիրները՝ շնորհիւ յունական պահակազօրաց պաշտպանութեան, որ Վոզերու յարձակումները մեծ յաջողութեամբ ետ կը մղէին. — 1052ին

էր որ Միքայէլ Վատատոհմ մինչեւ Գանձակ-
 Շահաստան յաղթական յառաջացաւ: Քիչ ժա-
 մանակէն ուրիշ կերպարանք առաւ իրր: Երբեմն
 երբեմն հօս ու հոն ի դորձ գրուած յարձակմանց
 յաջորդեցին ծրագրի մը համաձայն պատրաս-
 տուած մեծամեծ արշաւանքներ: Այս արշաւանաց
 միջոցին Սելջուկեանց բանակն՝ իւր վաղեմի սովո-
 բութեան համեմատ՝ երեք մասի կը բաժնուէր.
 ամէնէն զօրաւոր բաժինը կենդրոնը կը կազմէր եւ
 սովորաբար Վասպուրականի վրայէն դէպ ի Խլաթ
 ու Մանաղկերտ կը յառաջանար, իսկ երկու թեւե-
 րէն մին՝ Երասխայ ձորերէն միոյն մէջէն Անույ վրայ
 կը քալէր, եւ երկրորդը՝ երկու Չաբերու երկայ-
 նութեամբ՝ դէպ ի Իրակ ու Ջէղիբէ. եւ վերջապէս
 այս խմբերը միանալով՝ Հոռոմոց ընչաւէտ երկրին
 վրայ կը յարձակէին: Եփրատայ կողմերը անհետա-
 ցաւ այն ճոխութիւնն ու ազդեցութիւնը, զոր Վա-
 սիլ միւսանդամ հաստատած էր: Տիգրանակերտի
 Կրուանեաններն ստիպուած էին այսուհետեւ
 իրենք զիրենք Տուղրիլի տուած հրահանգներուն
 պատշաճեցընել, մինչեւ որ ասոնք ալ Թիւրքմէն-
 ներուն տեղի տուին: Մերձակայ երկիրներու տէ-
 րերուն զլուխն ալ եկաւ միեւնոյն բանը: Մեծ
 դժուարութեամբ կրցան իրենք զիրենք ան-
 կախ բռնել՝ լեռներու վրայ եւ ձորերու մէջ հօս
 ու հոն ծածկուած ամրոցներու ժառանգական պե-
 տերը, այսպէս ի մասնաւորի ի Պանտոս եւ ի կաւ-
 կաս եւ՝ զարմանալի կերպով մը նաեւ՝ Տիգրիսի
 աղբերականց սահմաններն, եւ նոյն իսկ ի Տարօն,
 ուր Սասունցւոց օգնութեամբը դէմ դնելու կա-
 բող ըլլալը ցուցուց Մամիկոնեանց տունն, որ Յու-
 նաց ձեռնտուութեամբը դարձեալ բարձրացած էր:

Արիստակէս Լաստիվերացի (զլ. Ժ.Չ. եւն)
 հետեւեալ համառօտ ու ամփոփ տեղեկութիւնը
 կու տայ ամէնէն նշանաւոր արշաւանքներէն միոյն
 վրայ, որ 1054ին սկսաւ եւ Տուղրիլի զօրաց Սա-

սունցիներէն շարաշար յաղթուելովը՝ 1058ին լմնցաւ: “Սուլթանը անհամար բազմութեամբ՝ զանց արարեալ զԱրճիշաւ եւ զԲերկրաւ, Ապահունիք ու Հարբ գաւառները մտնելով՝ Մանազկերտ ամուր քաղաքին վրայ քալեց ու դաշտաց բովանդակ ընդարձակ տեղերը նուաճեց:” Եւ ինչպէս ուրիշ տեղեկութիւն մը կ’աւելցընէ. Քարազլուխ (λεπτοχέφραλος) անուանուած բլրոյն վրայ բանակեցաւ, եւ սակայն չկրցաւ քաղաքն առնուլ, զոր Աստիլ յունազգիին կը պաշտպանէր: Ասոր վրայ սաստիկ կատղած՝ “Արձակեաց ասպատակս յերեսին կողմանս աշխարհին, ի հիւսիս՝ մինչեւ յամուրն Ափխազաց եւ մինչեւ ի լեառն որ կոչի Պարխար եւ մինչեւ ցստորոտն Աովկասու, եւ յարեւմուտս՝ մինչեւ յանտառն Ճանեթոյ, իսկ ի հարաւ՝ մինչեւ ցՍիմն կոչեցեալ լեառն. եւ բովանդակ կալեալ զաշխարհս իբրեւ հնձողք սօոյ ագարակի:” Հաշտենից ու Արշարունեաց մէջ կ’իշխէր այն ատեն Իսահակ Արմենեսի գրած անձը՝ Իւանէ Արացին, որ 1048ին Բասենոյ դաշտը կապուտառու ամրոցին քով Սելջուկեաններէ զերեալ Լիպարիտ կիւրուպաղատին որդին էր: Իւանէ վտտահելի անձ չըլլալով՝ քիչ ժամանակ յառաջ թօթափած էր իւր վրայէն հպատակութեան (Vasall) լուծը եւ միաբանած էր հիմայ Տաճկաց հետ, որոնց աւարառութեան գլուխն անցած՝ Օխթիս ու Ճանեթ առաջնորդեց: Իւանէի որդիներէն մին Աբու-Գինարի զօրաց առաջնորդն ըլլալով՝ Մելիտանոյ վրայ քալեց: Տեսնենք թէ ասոնց գլուխն ինչ եկաւ:

Ասոնց վրայ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը հաղորդէ Մատթէոս Ուռհայեցի: “Տաճիկներն Աբու-Գինարի առաջնորդութեամբ Մելիտանէէ ճամբայ ելլելով եւ Եփրատն անցնելով Հանձիթ եւ Տարօն յարձակեցան. այն ատեն Տարօնոյ տէրն էր Թուռնիկ Մամիկոնեան՝ Մուշեղի որդին: Թուռնիկ Սասնոյ լեռնադաւառէն զօրք ժողկելով՝ Տաճկաց

վրայ յարձակեցաւ . Գլխիայ վանքին (= Սուրբ
Կարապետ) քով ճակատ տրուեցաւ, թշնամիք
յաղթուեցան եւ ամբողջ գաւառէն արտաքսուե-
ցան :» Միեւնոյն ժամանակ զօրաց ուրիշ բաժին
մ'ալ եղեսիոյ կողմերը ձախորդութեանց հանդի-
պեցաւ : Բար-Եբրէոսի տուած տեղեկութիւնն ալ
(էջ 252, յամն 1058) նման է ամենայն մասամբ .
«Երէք հազար Տաճիկ Մելիտինէն աւերելէ ետքն
իրենց տեղը կը դառնային Սասն լեռներու
վրայէն . հոն թէ սաստկասառոյց ձմեռը զստոնք
շատ նեղեց եւ թէ Հայերն իրենց լեռներէն իջնա-
լով թշնամիներէն շատ մարդ սպաննեցին .» եւ
Միքայէլ Ատրի կ'ըսէ (էջ 395, տպ. Երուս.)
«Տուղբիլ-Բէգի բանակին Տաճիկներն Մելիտինէն
աւերելէ ետքը Սասն եկան եւ երէք հազար հոգի
կորսնցուցին որ լեռանց ձիւներուն մէջ ցրտահար
թաղուեցան :» Արիստակէս կ'ըսէ . (գլ. ԻԱ.) «Ի
մտանել նոցա (Պարսից) ի սահման Տարօնոյ՝ իջին
զօրք ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդկան սո-
վորութիւն Սանասունք ասեն ըստ անուան նախ-
նոյն իւրեանց . եւ ի դիմի հարեալ՝ յաղթեցին եւ
կոտորեցին զամենեսեան :»

Մատթէոս Առհայեցի՝ Տարօնոյ եւ Սանոյ
իշխանին՝ Թոռնիկ Մամիկոնեանին մէկ քանի քա-
ջագործութիւնները կը նշանակէ : Թէպէտ եւ Սել-
ջուկներու կողմանէ անդադար վտանգ կը սպառնար,
սակայն Եփրատայ կողմանց ու Հանձիթայ կուսա-
կալին՝ Փիլառտոսի (Փιλαρότης, արաբ. el-Filardos
er-Rumi, թարջուման մէլիք էր-Ռում, սահիբ
Հիշն-Խարտերեղ) մի միակ ճիգն էր սահմանակից
Տարօնն իրեն առնուլ : Փիլառտոս ազգաւ բնիկ
հայ էր վասպուրահանի վարաժնունիք գաւառէն
զոր Ռոմմանոս Գ. Գիսգենէս կայսրը 1068 կիւրո-
պաղատութենէ հաղարապետութեան (μέγας δο-
μῆστρχος) աստիճանին բարձրացուցած էր : Արշափ
ալ Հոռոմոց կայսեր իրաւունքներուն պաշտպան

ալ հանդիսանար, սակայն իւր միտքն էր կամաց կամաց սեպհական իշխանութիւն կամ տէրութիւն մը հաստատել: Փիլառտոս ճիշդ իւր ժամանակին մտրդն էր. վախճանին հասնելու համար ամէն միջոց օրինաւոր կը համարէր: Երբ վերջէն Քաբը եղ-գաւլա բեն Զէհիր՝ Ամիթն առաւ, Փիլառտոս չկրցաւ ինք ղինքը պահպանել եւ իսլամութիւնը նդունեցաւ: Յետոյ ասոր խարբերդ ամրոցն Հայկ էլ - Թուրքման ձեռք անցուց: Մատթէոս կը պատմէ. « Փիլառտոս մեծ հազարապետը, որ ի խարբերդ եւ ի Մշար էր (արաբ. Մինշար՝ Մուշար լերանց մէջ՝ Իզլիի դիմացը. այսօր ալ այստեղ համանուն հայ վանքի մ՝ աւերակները կը գտնուին), զԹոռնիկ նեղելէ չդադրեցաւ. ուստի եւ Թոռնիկ Սասն լեռնագաւառը 56 հազար զօրք ժողվելով՝ Ճապաղջուր եկաւ եւ Հանձիթի Ամուշատ քաղաքն (*Ἀρσαύσατα*, հիմայ Choraba) իջաւ. Ալեյուս դաշտը ճակատ արուեցաւ. Փիլառտոս իւր Քաանկոպուլներուն հետ ի միասին շարաշար յաղթուեցաւ, իսկ իշխանն իւր երկիրը՝ Սասուն դարձաւ:» — Ըստ հաւանական կարծեաց՝ Թոռնիկ վրացի կին առած է, վասն զի իւր որդւոյն ու յաջորդին անունն է Ճորտուանելի, եւ Ճորտուանելի որդին էր Սասնոյ Ալիգէն իշխանն, որ վերջապէս Տաճկաց վերին իշխանութեան ենթարկուեցաւ, ինչպէս քիչ մ՝ ետքը պիտի տեսնենք:

10.

Մեր հետազօտութեան հետ կապ ունեցող նշանաւոր դէպքերէն մին է հարաւային Հայաստան՝ սելջուկեան Սուլթանին հաստատած փոքրիկ իշխանութիւնը՝ որուն կենդրոնն էր Խլաթ: Սուլթան հիջր. 493 (= 1100) թուականին Մրուանեանց ձեռքէն Խլաթն առաւ եւ ինք ղինքը Շահ-Արմէն յորջորջեց: Ա՛րեւելայ թէ այս իշխանութիւնն ի սկզբան անդ Պարսից սելջուկեան շահե-

բուն պաշտպանութեան տակ էր. Սուկման՝ Մարանդայ մէկ տիրոջ ծառան էր սկզբնաբար, ուստի եւ ասով կը մեկնուի այն իրողութիւնն, որ Ատրպատականի Աթաբէգները՝ Ելտիզըի ատենէն սկսեալ՝ գահակալութեան կռիւներ ծագած միջոցին Խլաթի վրայ իրաւունք մը կը բանեցընէին: Այս իշխանութիւնը տակաւ այնպէս մեծցաւ, որ հիւսիսային սահմանը մինչեւ Կարնոյ ու Բագրեւանդայ լեռները կը հասնէր իւր մէջն ամփոփելով Մանազկերտն ու Տաղտափը — (հիմայ Գաղտափ՝ Խնուսի ու Գիւլիւյի մէջտեղը, հոս բանակած էր 1071ին Ռոմանոս Գիողենէս, այս տեղը 1134ին երկրաշարժէ շատ կրեց, բայց 1160ին դեռ իբրեւ Շահ-ի-Արմէններու երկիր կը յիշուի.) — սակայն այս կողմերը շատ ստեղծաւերեցան Վրացիներէ. արեւելեան սահմանը կը հասնէր մինչեւ Վանայ ծովու ափունքը մինչեւ Արճէշ եւ Ռոտան, խոյ եւ Սարմաս. հարաւակողմէն այս իշխանութեան կը վերաբերէր յամենայն դէպս Մուշ, եւ բնական էր՝ Խոյթ-Սասնոյ ալ այս իշխանութեան հետ միանալը: Նփրկերտի վիճակին կը տիրէին Որտոկեանք, սակայն Շահ-ի-Արմէնի ձեռքն էր այս երկիրը, երբ Սալահ էդ-դին հիջր. 581 (= 1185) թուականին Խլաթի վրայ քալել ուղեց: Մշտատեւ հակառակութիւն մը կար Խլաթի տեարց ու Որտոկեանց մէջ, — վերջինք Մրուանեանց կործանումէն ետքը Տիգրանակերտի ալ տիրած էին: Վերջապէս այս հակառակութիւնն պատճառ եղաւ որ Ասորիքի Էյուբեանք՝ Խլաթի իշխանութիւնը լուծեցին ու մէջտեղէն վերուցին:

Այլեւայլ նշաններ կը ցուցընեն որ հայ տարրը, — որ թուով առաւել էր եւ մեծամասնութիւնը կը կազմէր, — Շահ-ի-Արմէնի իշխանութեան ատեն թէ ընկերական եւ թէ անտեսական կողմանէ նախանձելի դիրք մ'ունէր. Որտոկեանց անէն բազմաթիւ իշխանք ալ խոհեմու-

Թեամբ եւ խելօք կառավարեցին, եւ մեծապէս նպաստեցին վաճառականութեան պայծառանալուն ու հարստութեան բազմանալուն, թէպէտ եւ մի միայն՝ առաւել առատութեամբ տուրք ու հարկ առնելու պատճառէն շարժեալ: Մեր ըսածը կ'ապացուցանեն դրամոց գեղեցկութիւնն, կամուրջներու եւ օթեւաններու դիրքն ու տեսքը: Ա՛րսուի թէ ասոնցմէ մին՝ Մերտինի ու Նփրկերտի Տիմուրտաշ իշխանն քրիստոնէից արապոյ կարգի յարեալ է եղեր: Բայց ընդհանրապէս թէ՛ Արտոկեանք եւ թէ՛ Էյուբեանք իսլամութեան մնչեռանգ պաշտպաններն էին, եւ այս երեւոյթը կը մեկնուի Ասորիքի մօտաւորութենէն, ուր սեպի մը պէս եկած մտած էին խաչակիրք:

Շահ-ի-Արմէններու ամէնէն հզօրներէն մէկն էր Սուկման Բ Նասր-էդ-դին Մուհամմէտ — որ Միրան-շահ ալ կ'անուանուէր — (հիջր. 522—581 = 1128—1185). ասոր ժամանակակիցն էր Ելտիուզ՝ Ատրպատականի աթաբէգը, որ իւր եղբօրն ու յաջորդին՝ էլ-Պահլուանի պէս († հիջր. 582 = 1186) ինք զինքը Խլաթի իշխանութեան տէրը կը համարէր: Ասով կը մեկնուի այն պարագան, որ Սասնոյ Ժ.Բ. դարուն կէսերուն (— տարին որոշ չի գիտցուիր —) այս իշխանութեան հետ միանալը մերթ Ելտիուզի կ'ընծայուի, եւ մերթ Միրան-շահի. նմանապէս այս միութիւնը մերթ իբրեւ բռնութեամբ եղած յառաջ կը բերուի, եւ մերթ իբրեւ ինքնակամ: Թէ՛ Աարդան եւ թէ՛ Մխիթար Այրիվանեցի՝ միաբան կ'ըսեն. «Ատրպատականի Ելտիուզ աթաբէգն իւր պարսիկ գնդերովը Տարօնոյ վրայ քալեց ու Սասնն առաւ, ուր կը բնակէր Վիգէն (Վիրգէն, Վէգն) իշխանը:», իսկ ընդհակառակը Միքայէլ ասորի (էջ 338) եւ Բար-Եբրէսո (էջ 374) այսպէս կը պատմեն. «Սասնեցի հայ իշխանները Նփրկերտի տիրոջ մէն սաստիկ նեղուած՝ Խլաթայ տիրոջ Շահ-ի-

Արմէնին դեպքան զրկեցին ու անոր հետ միացան՝ յանձնելով իրենց ամէն ամուրներն ի Սասուն:» Այս քայլն առնելու հաւանականագոյնս պատճառ եղած էին Նփրկերաթի ու Մերաթինի տիրոջ՝ Նէջմէդ-դինի Սասունցւոց դէմ ի դորձ գրած բռնութիւնները. այս միջոցին Պարսից ու խլաթեցւոց միացեալ յարձակումը պատճառ եղաւ որ ճորտուանէլի որդին Վիգէն՝ լաւագոյն համարեցաւ Շահ-ի-Արմէնին հնազանդիլ՝ նկատողութեան առնելով որ իւր երկիրը դէպ ի խլաթ բաց էր: Թերեւս Վիգէն երկայն ժամանակ իբրեւ նախարար մնացած ըլլայ:

Իբն էլ-Աթիր յամն հիջր. 427 (= 1036) յառաջ բերած մասին մէջ հետեւեալ դիտողութիւնը կ'ըսէ. «Այն ատեն Սասունցիք դեռ իրենց բերդերուն տէրն էին. հազիւ հիջր. 580 (= 1184) թուականին Տաճկաց ձեռքն անցան ասոնց ամէն ամուր տեղերը, ինչպէս իւր յատուկ տեղը պիտի ըսենք»: Սակայն ժամանակագիրը հիջր. 580 թուականին մէջ այս տեղեկութիւնը զետեղելը մոռցած է: Անշուշտ իբն էլ-Աթիր այս տեղեկութեամբ Միրան-շահի ձեռքով Տարօնոյ ու Սասնոյ՝ խլաթի իշխանութեան հետ միանալը չ'ուզեր հասկընալ, վասն զի թուականն ընդդէմ կը բողբէ: Այս դէպքն աւելի Բէգ-Տիմուր Սէյֆէդ-դին Շահ-ի-Արմէնի ժամանակը կ'իյնայ: Այս բռնաւոր մարդը հարկերը սաստիկ խստութեամբ հաւաքեց, եւ նոյն իսկ եկեղեցիներն ու վանքերը սաստիկ նեղեց. կարելի է որ Սասունցւոց ամրոցներն այս ժամանակներն անցած ըլլան Տիգրանակերաթի Տաճկաց ձեռքը. եւ կը տեսնենք որ շատ չանցած՝ Սալահէդ-դինի մէկ ծառան՝ Թակիէդ-դին խլաթի վրայէն մինչեւ Մանազկերտ յառաջացաւ:

Աբուլ-Ֆէդա (Գ, էջ 166) յամն հիջր. 594 (= 1197) կ'ըսէ. խլաթի Բեդրէդ-դին Աբ-Սունկոր Հազարդինարի Շահ-ի-Արմէնի մահուր-

նէն ետքը՝ Սասունեցւոյ *سنانة* (բնգր. *سانة*) տոհմէն
 Վաւթլու (աճ. = Բախտաւոր) անունով հայազգի
 ապաստւոր մ'այս իշխանութեան փրեց, սակայն
 եօթն օր ետքը՝ ժողովուրդն այս մարդը մէջտեղէն
 վերուց եւ Բէքըր-Տիմուրի որդին՝ զՄուհամմէդ
 էլ-Մանշուր՝ իշխան հրատարակեց: Այս իշխանի
 ժամանակն էր որ Վիքը խլաթի սահմանները յար-
 ձակելու սկսան: Լուսոյ սիւնհոդոսին ատեն՝
 (1204/5) Տարօնոյ եպիսկոպոսն էր Խաչատուր:

Հիջր. 604 (1207/8) թուականին խլաթի
 իշխանութիւնը ձեռք ձգեց էլ-Աւհադ Նէջմ՝ էդ-
 դին էյուբեան Մէլէքը, որ Սալահ էդ-դինի եղ-
 բօրորդին եւ էլ-Ադէլ Միլէքի որդին էր. Նէջմ՝
 էդ-դին մինչեւ նոյն տարին Նփրկերափ (եւ Սաս-
 նոյ?), կառավարն էր: Այս մարդը՝ հիջ. 607 (= 1210/11)
 թուականին մեռնելով՝ աեղը անցաւ
 եղբայրը՝ էլ-Մէլէք էլ-Աշրաֆ: Այս ատեններս
 Լիպարիա Գ. իշխանին որդին՝ Իվանէ վրացին՝
 խլաթը պաշարեց, բայց խլաթի առուակին վրայ
 ձգուած փայտաշէն կամուրջէն անցած միջոցին՝
 ինկաւ ու գերի բռնուեցաւ, վասն զի կամուրջը
 ծածուկ՝ սղոցով կտրուած էր. ասոր Զաքարէ եղ-
 բայրը խաղաղութեան դաշինք դրաւ եւ մեծագու-
 մար փրկանք վճարեց. Շահ-ի-Արմէնը (Մէլէք
 էլ-Աշրաֆ?) Իվանէի թամթա անունով զեղեցիկ
 աղջիկը կնութեան առաւ: Թամթա մեծ եռան-
 դեամբ խլաթի ու Տարօնոյ քրիստոնէից համար
 միշտ բարեխօս ու միջնորդ եղաւ, եւ այն տեղերու
 վանքերը դարձեալ բարեպաշտ անձինքներով լե-
 ցուեցան. այս միջոցին ի Վրաստան կ'իշխէր կրօ-
 նասէր թամար թագուհին:

Խուարեզմներու շահը՝ Զէլալ էդ-դին՝ Մոն-
 գոլներէ հալածուելով Ատրպատականէն Վրաս-
 տան ու Հայաստան անցաւ, եւ հիջ. 627 (= 1230)
 թուականին խլաթն առաւ, որ կամաց կամաց
 ամայացած էր եւ Հաչամ էդ-դինէ՝ Աշրաֆի մէկ

սպասաւորէն՝ կը պաշտպանուէր: Աշրաֆի եւ Ալա էդ-դին Այյ-Քորադի միացեալ բանակները Եսոր-չէմէն անուանեալ բարձանց վրայ այնպէս շարաշար յաղթեցին Ջէլալ էդ-դինի, որ Ատրպատական փախաւ, բայց շուտով ետ դարձաւ Թաթարներէ հալածուելուն պատճառաւ. իւր խմբերը Սասնոյ, Ճապաղջրոյ եւ Հինւոյ կրճերուն մէջ ջարդուեցան եւ ցրուեցան. շահն Ամիթ գնաց, բայց քաղաքին դռները գոց դառաւ. Սիլուան լեռները քրդէ մը սպանուեցաւ: Խուարեզմներու մնացորդներուն կը հանդիպինք յետնագոյն ժամանակները Ամթայ ու Հալէբի տեարց ծառայութեան մէջ:

11.

Մոնղոլներուն կրկին ու կրկին անգամ (հիշ. 629ին, 624ին) Խլաթի տիրելէն ետքը՝ վերջապէս Հօլաուումբողջ Հայաստանը, Քիւրդիստանն, Իրակն ու Ջէզիրէն նուաճեց (հիշ. 656 = 1258): Թէպէտ եւ Թաթարներն ամէն կողմ աւերեցին, սակայն եւ այնպէս խաներու իշխանութիւնն իրրել թեթեւութիւն մ'ողջունեցին սաստիկ նեղուած քրիստոնեայք: Մոնղոլներն ի բնէ ոչ մնլեռանդ եւ ոչ գաղափարական հոսանքի մէտ ըլլալով՝ ի սկզբան իսլամութեան երդուեալ թշնամիներն էին. քաղաքակրթութեան զարկն եւ ի մասնաւորի գրչութիւնն Ույղուրեաններէ եւ նեստորական քրիստոնեաններէ ընդունած էին: Քրիստոնէութեան մեղմ վարդապետութեանց մէջ սովոր էին տեսնել բուդդայականութեան մէկ այլափոխումը, որ այնպէս յարմար եկած էր իրենց ճաշակին: Ասորի քրիստոնեաները միշտ բարձր պաշտօններու կը հասցընէին. ի Հոամղար (բիւզ. 'Ρωμανύσρος, Նիշապուրի քով, ճիշտ Խորասանի մէջտեղը) արքեպիսկոպոսութիւն մը կար: Մաղաքիա արեղայ իւր Մոնղոլաց կամ Նետողաց պատմութեան մէջ կը պատմէ թէ Հօլաուի

առաջին կինը Թաւուսիաթուն՝ քրիստոնեայ էր, որ չէ թէ միայն նեստորական քահանայից ու վանականաց պաշտպանն ու ձեռնառու կ'ըլլար, այլ առհասարակ Ասորոց ու Հայոց ալ կը նպատակէր, եւ իւր էրկանն ալ պատուաստեց քրիստոնեաները սիրելը: Մոնղոլաց բանակին մէջ բազմաթիւ հայ, վրացի եւ աղուան բահատուրներ կամ "գիւցազուէք", կը ծառայէին, որ կրօնքով քրիստոնեայ էին. մէկ մեծ միտութիւնն ու սէր կար անձնապահաներն այս ազգերէն ընտրելու: Քրիստոնեայք այս երջանկութիւնը վայելեցին Հօլաուուի յաջորդին՝ Աբաղախանի ժամանակն ալ:

Խլաթի երկրորդ անգամ առնուելուն (1244)՝ նոյն իշխանութեան գլուխը (միւսանգամ) գրուեցաւ քրիստոնեայ իշխանուհի մը (վերոյիշեալ Թամթան?): Բազմաթիւ օրինակներ ունինք մեր ձեռքը, որ կը ցուցնեն թէ ինչպէս քրիստոնեայք եւրոպացի (ազնուականութիւն), պոյնչու (Բեյո-նի-ն) եւ շանան անուանեալ բարձրագոյն պատիւներու ու պաշտօններու հասան. այս ամէն բան այլեւայլ առիթներու մէջ Խալամներու դժգոհութեան պատճառ կ'ըլլար: Այսպէս զոր օր. Բաղշեցի ասորի քահանայի մը եւրոպացի մը — կառավարչական բարձր պաշտօն մը — տուած էր Խանը, ասոր վրայ նփրկերաի տէրը սաստիկ բարկանալով՝ քահանան բռնել ու խաչ հանել տուաւ. (Բար-եբրէս, ժմնկզր. Ասր. էջ 531): Հօլաուու անմիջապէս Մէլիք Քամէլի ձեռքէն սովալլուկ նփրկերան (Ռաշիդ էզ-զին, առ Quatremère էջ 331, 361) եւ Մէլիք Սահլի ձեռքէն ալ Ամիթն առաւ: Քանի մը տարի յառաջ ամբողջ Սահլի լեռնագաւառը Մոնղոլներու անձնատուր եղած էր: (Աիր. Գանձակեցի, էջ 226:)

Արդուն խանին դահակալութեան ատենն յարարերութիւնները փոխուեցան. ամբողջ Պարսկաստանի մէջ տիրող խալամութեան նժարը դարձեալ սկսաւ ծանրանալ եւ մէկ կողմ թող տրուե-

ցաւ քրիստոնէից վայելած պաշտպանութիւնը: Ասոր օրինակ մը միայն: Արղունի ատեն Տարօնը քրիստոնէայ հայու մ'աւատ տրուած էր: Գարձեալ սկսան յերեւան ելլել այնպիսի դէպքեր, որոնց նմանները յառաջ տեղի ունեցած էին. այսպէս գրեթէ անպատիժ կը մնային քրիստոնէից դէմ գործուած բռնութիւնները: Բար-Եբրէսս յամն 1290 (ժամկէտ. Ասոր. էջ 586) կ'ըսէ. «Նփրկերտի Ալա - Ալմիշ տէրը քրիստոնէաները սաստիկ կը հալածէր. Մար-Աոմա վանուց վանականներուն չարիքներ հասցուց. ասկէ զառ սպաննեց Մշոյ տէրը, որ հայազգի քրիստոնէայ մըն էր. եւ քիչ մ'եաքն ինքն ալ աստուածառաք պատժով պատժուեցաւ՝ Խորէր գետնանցած պահուն թշուառաբար խեղդուելով:» — Հիմայ կու գայ Թամուրի եւ Թամուրեանց, Կարակոյունլու եւ Աբկոյունլու Թուրքմէններու ժամանակը:

12.

1394 (= 796) տարւոյն դարնան Լանկ-Թամուրի Բաղդադն առնլէ եւ Թուր-Արղինն աւերելէ ետքը՝ Տիգրանակերտի վրայէն Բագրեւանդայ Ալադաղի արօտատեղիները գալու համար ձամբայ ելաւ: Ամթէն ձամբայ ելլելով Մերուանի եւ Նփրկերտի վրայէն Բաթմանի կամուրջն անցաւ եւ Աշմա հասաւ. այստեղ իւր բանակն երեքի բաժնեց (Շէրէֆ էդ - դին Ալի Եզդի, հրար. Petit de la Croix II, էջ 291 եւն). ձախ թելը ճապաղջրոյ վրայէն երթալով՝ շրջան մ'ըրաւ. աջ թելը Բագէշ տանող ազմավիրական ձամբան բռնեց, իսկ Լանկ-Թամուր կենդրոնին գլուխն անցած Սիւսասարի վրայէն դէպի Սասնոյ լեռները յառաջացաւ: Գեռ գարուն՝ մայիս էր. կիրճերն ու անցքերը ձիւնով ծածկուած էին: Գրեթէ կենդանի ձի, ջորի եւ ուղտ շմնաց. ամէնն ալ սաստկեցան այս դժուարին

ու սեպ եւ ցից բարձունքն ելլելու ատեն. եթէ ասոր վրայ ուսելիքի եւ խարի նուազութիւնն ալ աւելցընենք՝ կրնանք մտածել թէ ինչպիսի ուժաթափ ու քայքայեալ վիճակի մէջ բանակը Մուշ հասաւ: Բաղիշու ամիրը ստիպուեցաւ նոր երիւարներ հոգալ: Թաթարները հազիւ Ալաշկերտի բարձրագաւառը հասնելով՝ շունչ առին այն նեղութիւններէն, որոնց ենթարկուեցաւ իրենց բանակը Խոյթ-Սասնոյ մէջէն անցնելու ատեն:

Թամուրեանց եւ Կարա-կոյունլու թուրքմէն ցեղէն Կարա-Եսուսուփի որդւոյն՝ Իսկանդէր Շահ-ի-Արմէնի (1420—1437) ժամանակն կը նկարագրէ մեզի Թովմաս՝ որ Արծիշու քովերը զանուոզ Մեծոփայ վանուց վանականներէն էր: Թովմաս Մեծոփեցի վանայ լճին եղբրքը՝ Բեբրիբէ սկսեալ մինչեւ Խլաթ ու Բաղէշ, եւ նոյն խկ շրջակայ ու մերձաւոր լեռնագաւառներն ալ անձամբ շրջեցաւ եւ ականատես վկայ է այն ամէն աւերումներու, որոնց պատճառ եղաւ ահաւորն Սկանդէր Պարսից Ռոկ շահին ու անոր հպատակաց՝ Ակ-կոյունլու թուրքմէններու ցեղէն Ջիհանշահի — որ Ատրպատականի ամիրն էր — եւ Արզն-Ռումի Կարա-Օթման-բէկի եւ ուրիշ բողմասթիւ քուրդ ցեղապետներու դէմ՝ մղած պատերազմներովն: Սկանդէրի գլխաւոր ամրոցն էր Վան-Տոսպ. ասկէ զատ նուաճած էր Ուրմին, Երնջակը Ի Ղարա-դաղ, Խլաթն ու Բաղէշը, Արծիկէն (1430-է սկսեալ) եւ Բաղրեւանդը: Հարաւակողման լեռնագաւառներուն մէջ անընդհատ կռիւ ունէր Բրդերու հետ, որ Թուրքմէններու սխերիմ թըշնամին էին: Մինչեւ անգամ Սասուն հանդիսավայր դարձաւ սպանման եւ աւարառութեան: Թովմաս Սասունը միշտ Խոյթէն անանջատ կը յիշէ. այսպէս օրինակի համար (Հրար. Փարիզի 1860, էջ 22.) «լեառն Խութայ եւ Սասնոյ» (էջ 27) «Արք դաւառին Սասնոյ եւ Խութայ, հաւատա-

ցեալք եւ անհաւատք յազգէն Մարաց», այսինքն՝ Քրդաց:

Առաջին անգամ այստեղ կը յիշուի Քրդաց գոյութիւնն ի Սասուն: Եւ մենք ստիպուած ենք հարցրնել թէ այս Քրդերն ուստի են եւ որ ատենէ սկսեալ ընդունած է այս լեռնագաւառն իւր վաշկատուն հիւրերը, որ տակաւ տէր եղած են երկրին: Վասիլ Ա. կայսեր ժամանակն իսկ (Stephan. cont. p. 283 a. 880)՝ Քրդերը դէպ ի արեւմուտք լաւ տարածուած ու ցրուած կը գտնենք: Կայսրը Մարաշ Հագաթի եւ Տաւրոսի ամբողջ գաւառին ամբուսթիւններն առնելէն ետքը՝ Քրդաց խառնիճադանձէն ահագին բազմութեամբ (πλεῖστον ὄχλον τῶν Κούρτων) մարդ սրախողխող սպաննել տուաւ. միայն թէ այստեղ Քուրդ անունն՝ առանց ամենեւին որոշ ազգ մը ցուցնելու՝ արեւելք սովորական եղած «աւաղակ», իմաստով կրնայ գործածուած ըլլալ: Սակայն այս ժամանակէ սկսած՝ Մրուանեանք Բագ ամիրի (984 եւն) ատեն՝ իրենց զէվէզանցի՝ քուրդ հայրենակիցներուն օգնութեամբ՝ Ձէզիբաա իրն Օմարի վերի կողմը՝ ի Տիգրանակերտ իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին: Քուրդ վաշկատունք ու երկրագործք բազմութեամբ կը գտնուէին Գկղաղի ու Եփրատայ մեջտեղերը, եւ ասոնք ամառը իրենց սովորութեան համաձայն լեռնային արօտատեղիները կը քաշուէին, ուստի նաեւ Սասնոյ արօտավայրերը, մանաւանդ որ Մրուանեանք իրենց երկիրներն ընդարձակելով՝ Խլաթէն շատ անդին տարածած էին: Այս կողմերուն Ղօզիգեաններու եւ Թուրքմէններու անց ու դարձի տեղն ըլլալէն ետքը՝ ալ Ձէվէզանէ ու Հակարացոց երկրէն անդադար Քրդերու նորանոր խմբեր կը գաղթէին: Մոնղոլներն ալ շատ ան-

1 Ձէվէզան բարձրագաւառ մըն է, Քրդերէն զօգան բառէն յառաջ եկած, որ ամառնային արօտատեղի, դաշտավայր կը նշանակէ (սոճ. էպլու):

գամ Քրդաստանէ կ'անցնէին՝ յափշտակութիւն եւ սպանութիւն գործելով: Թուր-Աբդինի եւ Խարորի արօտատեղեաց տէր ըլլալու համար արինահէղ կռիւներ տեղի կ'ունենային Քրդերու եւ Թուրքմէններու մէջ՝ եւ ի մասնաւորի 1185 տարին եւ Թամուրեանց ատենները: Հայ աղբիւրներու այս կռիւներուն վրայ տուած տեղեկութեանց մէջ Քրդերը միշտ Մուր կը կոչուին: Քուրդ հարստութեանց պատմագիրը՝ Շէրէֆ էդ-դին Քաղչեցին՝ հնագոյն ժամանակներու համար՝ առանց տարին որոշ նշանակելու՝ կ'ըսէ թէ Խալալխէն ու Բուլբասէն շատ մը Հակարեան ցեղեր Խոյթ գաղթեցին, եւ այս ցեղերէն ոմանք ալ՝ զ. օ. Բալէկեանք, Մօսիկեանք, Ռուզէկեանք, Անդակեանք, Ղարզանեանք լեռն անցնելով՝ դէպ ի հարաւ Սասուն գացին: Այս ամէն ցեղերը նոր-պարսկերէնի շատ մօտիկ գաւառաբարբառ մը՝ Քրդմէնեան գաւառաբարբառը կը խօսին, ինչպէս որ Էվլիյայի լեզուական փորձերէն կը տեսնուի: Ընդհակառակն շատ մութ է Գուզիկեան կամ «Աւազակ-Քրդերու» ծագումը, որ երկու Եփրատներու մէջ Գերոսիմ լեռնագաւառը կը բնակին. ասոնք շատ տարբեր գաւառական մը՝ այսինքն Չազա բուռած գաւառաբարբառը կը խօսին եւ հայերէնէ փոխառեալ ինչ ինչ բառեր ալ ունին, այսպէս մինչեւ անգամ շէ = հյ. ձի: Շատ հնագոյն ժամանակ մ'եկած պիտի ըլլան ասոնք այստեղ. թերեւս երբեմն Ասոպուրականի լեռներն բնակող Մարդեանց (Μαρδοι) սերնդէն ըլլան, որոնց նախնական գաւառը հին-հայկական գրութեանց մէջ Մարդաստան կը կոչուի:

Հայոց գաւառներուն գաղանաբարոյ Քրդերով սղոզիլն, երկրագործութեամբ եւ վաճառականութեամբ զբաղող բնիկներուն եւ օտար ծագմամբ եւ՝ որ արեւելքի համար մեծ նշանակութիւն ունի՝ օտարկրօնով վաչկատուն անասնաբոյծներու ի միասին բնակիլն՝ բնականապէս բազմաթիւ անպատե-

Հութեանց եւ խառնակութեանց պատճառ եղաւ :
 Օսմանեան պետութիւնն՝ իւր քրիստոնեայ հպա-
 տակները Քրդերու անիրաւութեանց ու բռնու-
 թեանց դէմ՝ պաշտպանելու դժուարին գործն
 ունեցաւ : Չքաւոր քուրդը սատարիկ նախանձով
 կը նայի իւր խաղաղ ու աշխատասէր հայ դրաց-
 ւոյն վրայ, զոր մանուկ հասակէն սկսեալ իբրեւ
 անհաւատ կ'ատէ, եւ անոր վրայ բռնանալը՝ ան-
 ցեալ ժամանակները իրեն թոյլ կու տային. եւ
 հիմայ ինքն ալ անոր շափ հարկ կը վճարէ, եւ խիստ
 վարչութեան մը առջեւ գլուխ ծռելու ստիպուած
 է : Այս պատճառաւ բէյզադէն յօժարութեամբ
 ղենուորական ծառայութեան մէջ կը մտնէ, ինչու
 որ իւր այս դիրքին մէջ գիւրաւ կրնայ հպատակաց
 վրայ բռնանալ : Շատ անգամ բռուած է թէ ժո-
 ղովորդեան կրթութեան մակարդակը բարձրացընե-
 լով միայն կարելի է հակառակութիւններն արմա-
 տախիլ բնել : Թէպէտ եւ Ամերիկացւոց հաստա-
 տած դպրոցներն յաջող սկզբնաւորութիւն մ'ըրած
 են, սակայն դպրոցներն — եւ ի մասնաւորի՝ ա-
 բուետագիտական դպրոցները — անխտիր ամէն
 դաւանութեան ու կրօնի պատկանող աշակերտներ
 առնելու են : Նմանապէս ամենայն կերպով եւ ամէն
 տեղ ժողովուրդը հարստացընելու է : Քուրդն ալ
 աշխատութեան թշնամի չէ. միայն լաւ առաջնոր-
 դութիւնն ու կրթութիւնն է որ կը պակսի. գ. օր.
 ինչպէս լաւ կ'ըլլար եթէ այս կողմերու երբեմն այն-
 պէս ծաղկած գինեգործութիւնը նորէն զարգանար
 եւ տուրքերը չափաւորելով՝ գիւրութիւն գտնէր :
 Ընդհանուր կրթութեան եւ հարստութեան բար-
 ձրանալէն ետքը՝ մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ եթէ
 առանց ազգութեանց մէջ տարբերութիւն դնելու՝
 գաւառական ու դատաստանական գործոց մէջ քիչ
 մ'աւելի ազատութիւն տրուի՝ իրենք զիրենք հո-
 գալու : Այս համառօտ շեղումէն ետքն՝ առնունք
 գարձեալ պատմութեան թելը :

Քիչ ժամանակէն Կարա-կոյունլուներու տեղ Ալ-կոյունլուներն անցան՝ իրենց առաջնորդ ունենալով Կարա-եռլուկի թոռը՝ Ուզուն Հասան բէկ ամիրը, որ վերջէն Սուլթան եղաւ. այս մարդը Եփրատայ արեւելեան կողման երկիրներն նուաճած եւ իւր ամիրն Ամիթ հաստատած էր: Մի ասոր ձեռքն անցան Սկանդերբի նախկին երկիրները, ընդ որս Մուշ, Բաղէշ, Խլաթ եւ Բագրեւանդ: Չամչեան (Գ. էջ 502) ասոնց վրայ Սասունն ալ կ'աւելցրնէ: Իւր սահմանակից զբայիներն էին հիւսիսէն՝ Տրապիզոնի Կալս-Յովհաննէս թագաւորը, որուն Գեսպինա դուստրը կնութեան առած էր Ուզուն Հասան, (Գեսպինա Խարբերդ նստաւ եւ շորս կողմը յոյն եկեղեցականներ ժողովեց.) եւ Կարթլիի եւ Սամսէթի իշխանը Գէորգ Բ. (1445—1469). արեւելեան կողմը կ'իշխէր Պարսից Աբու-Սաիդ շահը՝ Լանկ-Թամուրի թոռը, եւ Գաւրէթի տէրն ու Սկանդերբի եղբայրը՝ Ջէհանշահ. — այս երկուքն ալ վերջէն (1467) տեղի տուին Հասան-բէկի. արեւմուտք կ'իշխէր՝ բաց ի քանի մը սելջուկեան ու թուրքմէն իշխաններէ՝ Մուհամմէտ Բ սուլթանը՝ Կ. Պոլիսն առնողը:

Օսմանցւոց՝ սաստիկ աճած ու զարգացած զօրութիւնն ի չափու բռնելու եւ խորտակելու համար նիկողայոս Ե. Խաշահրութիւն մը յաջողցրնելու աշխատեցաւ. իւր յաջորդը՝ Կալէքստոս՝ Կրասերագոյն Եղբարց կարգէն զԼուդովիկոս Բուրնիացին Փոքր Ասիա զրկեց, որպէս զի այս ծրագրին շահի քրիստոնեաներն ու մահմետական այն իշխանները՝ որոնց անկախութեան վտանգ կը սպառնար. խաշահրութեան առաջնորդը պիտի ըլլար Բուրգունդիոյ Փիլիպպոս դուքսը: Ս. Քահանայապետին պատուիրակը լեւանտեան իշխաններուն մէջ երվնագոյն նիզակակցութիւն կամ դաշնակցութիւն մը յաջողցուց — դէթ թղթի վրայ: Այս իշխանները իրենց կողմանէ բանակ խոստացան: Այս բանակ-

ներուն զօրութեան վրայ տեղեկութիւն կու տան
 դքսին գրուած թղթերը, զորոնք ենէաս Սիլուխոս
 կամ Պիոս Բ. քահանայապետը՝ կալէքստոսի յա-
 ջորդը՝ անոր թղթոց ժողովածոյին մէջ անցուցած
 է. առաջին թուղթն է կողմ-Յովհաննէսի յաջորդին՝
 Գաւիթ կայսեր թուղթը Տրապիզոնէ (թղթ. 377,
 ի 22 Ապրիլի 1459), երկրորդն է Գորգորա (վա-
 ցերէն՝ կուարկուարէ) Աթաբէգին թուղթը՝ Ախալ-
 ցխայէ (թղթ. 378), երրորդն է Աղէքսանդրի սր-
 դւոյն՝ Վրաստանի Գէորգ Բագրատեան իշխանին
 թուղթը, որ սակայն մեծաբանութեամբ մ'ինք
 զինք Պարսից թագաւոր կ'անուանէ. (թղթ. 379,
 ի 5 Նոյեմբ. 1459:) Ասոնցմէ զատ պատուիրակին
 յաջողուցած ու թղթի վրայ մնացած նիզակա-
 կցութեան մասնակցեցան Գուրիոյ Մամիա դաւա-
 ռակալ կոմսը, Մինգրելիոյ Բենդեան (վրաց. Բե-
 դեան = Գադեան) իշխանը, Ավսգասիոյ Ռաբիա
 դուքսը, Փոքր-Հայքէն Բերդի-բէկ, Իսֆէնդի-
 արի սրդին եւ Մինոպոյ տէրը՝ Իսմայիլ-բէկ, կա-
 րամանի սուլթանն՝ որ իւր ստացուածոց շատը
 կորսնցուցած էր, եւ վերջապէս վերոյիշեալ Ռե-
 դուն Հասան-բէկ՝ Տիգրանակերտի տէրը, որ բաց
 ի բանակէ՝ նիզակակցութեան մասնակցող քրիս-
 տոնէից բանակներուն իւր երկրին մէջէն անցնելու
 ազատութիւն տալ խոստացաւ: Պատուիրակը հետը
 բերաւ այս իշխաններու պատգամաւորներն ալ, ո-
 րոնց մէջ կը գտնուէին Նիկողայոս Բայլի Տփղիսէ,
 որ իւր մազերը կրօնաւորաց նման կարած էր, եւ
 Մէհմետ Քուրդ՝ յԱմթայ: Ասոնք իրենց ճամբան
 բրին Պոնտոսի հիւսիսային եզերքէն Հունգարիա,
 Վիեննա եւ Վենետիկ. ասոնց օտարածեւ տարազը
 ամէն տեղ աչքի կը զարնէր. Ագրիականին մէջ
 բարձրացող վաճառաշահ քաղաքին միայն՝ իբրեւ
 ծանօթ հիւր երեւցան: Այս խաչակրութեան
 առ առաւելն Վենետացիք միայն նշանակութիւն
 մը տուին. եւ ինչպէս որ Ալբանիացի Գէոր-

գիտս Կասարիտա գիւցազին հրազէն տուած էին, Տրապիզոնի համար ալ տուին: Օսմանցւոց կայսեր դէմ նոր յարձակում բնեղէն յառաջ՝ լուծուեցաւ այս Լեւանտեան նիզակահցութիւնն:

Այն վաւերագրերը մեր հետազոտութեան համար այնու կարեւորութիւն ունին, որ ասոնց ձեռքովն առաջին անգամ արեւմուտք Սասուն անունը սրոշ կը յիշուի: Ոչ թէ միայն (թղթ. 377) «Գիթեցիք եւ Արանցիք Գէորգի դրօշուն տակ զինուորիլ կը խոստանան»,¹ կ'ըսուի, այլ նաեւ (թղթ. 379) «յիշեալ նիզակահցութեան մէջ կան ուրիշ ժողովուրդներ ալ՝ Գիթիարացիք եւ Սասնցիք»:² Սասնցիք՝ Բրոսէի համարած (յւծ. ժամանակագր. վրաց, էջ 408 եւն)՝ Սոնքերը շէն, այլ Սասունցիք, որ կէս անկախ վիճակի մէջ Հասանբէզի երկրին մէջ կ'ապրէին: Լուկկարիի (Annali di Raùsa, վէնետիկ 1605, էջ 110) շատ արժանահաւատ տեղեկութեան համաձայն այն քրիստոնեայ ցեղերու կողմանէ խօսող էին Հայք՝ «Հեթում եւ Ռուբէն՝ Գիթիարացւոց եւ Սասունցւոց պատգամաւորները»:³

13.

1471 տարին կ'իյնայ վենետացւոց պատուիրակին՝ Յովսափաա Բարբարոյի՝ իսլամական երկիրներէ անցնելով Պարսկաստան երթալը. այս անձը Բաղիշու կողմերը միայն Գուրդ կը յիշէ: — 1500է սկսեալ ի Պարսկաստան իշխանութիւն մը հաս-

¹ «Nationes Githorum et Aranorum promittunt militare sub vexillo Georgii.»

Վաւերական լեռնական ժողովուրդները կամ Սկիւթացիները եւ Աւանի (Վրց. Ռանի) քրիստոնեայ բնակիչները կ'ակնարկէ:

² «Sunt etiam in dicta liga et alii populi, Githiarani et Sasoni.»

³ «Haitone e Rubino, ambasciadore delle repubbliche de' Githiarani e Sassoni.»

տառած էր Սուֆիի ցեղէն Իսմայիլ շահ: Այս մարդն իւր իշխանութիւնն ի վնաս Ակ-կոյունլու թուրքմէններու ամբողջ Զէզիրէի եւ Տիգրանա-կերտի վրայ տարածեց. իւր յառաջապահները մինչեւ Եփրատայ քով գանուող Բիրա եւ Կամախ քաղաքներն հասան: Պարսից այս գերիշխանու-թեան ատենները կ'իյնայ Վենետացի վաճառա-կան ուղեւորի մը տուած տեղեկութիւնն, զոր Ռա-մուզիօ (Բ, էջ 78 եւն) մեզ պահած է. այս տեղե-կութեան մէջ բաց ի Միջագետաց Ուրֆա, Կա-րամիզ, Մերսին, Զէզիրէ, Ասանշիֆ եւ Սղերդ քաղաքներէն՝ հինգ ամուր ամրոց ալ կը յիշուին, որոնց մէջ են Արձն, Այքսու (Հասուր) եւ Սա-սն: Տաճկական (էջ 441) Հասուրչի շրջանակին ամրոցներուն մէջ Ֆէլէքէ *فلك* եւ քէֆէնդիւրէ *كفتدر* զատ Սասուն *صاؤون* անունով ամրոց մըն ալ կը յիշէ, որով թերեւս Խարզան կազայի շրջակայից այսօրւան համանուն տեղն կ'իմանայ: Շատ դար-մանալի է ասորական Սանտն ձեւը, որ զմեզ Սա-նասունէ Սասունի կը հանէ. յամենայն դէպս Վե-նետացին սուր լսելիքի տէր է եղեր:

14.

Շահ-Իսմայիլի Միջագետաց վրայ ունեցած գերիշխանութիւնը տեղի տուաւ Տաճկաց գերիշ-խանութեան, երբ Չալդերանի դժբախտ ճակատա-մարտին մէջ Սուլթան Սէլիմ՝ յաղթող եղաւ 1514ին: Քուրդ ցեղապետներն՝ որ Պարսից շահին լուսազոյն կարգ մը հաստատելուն եւ աւազակու-թիւնը բառնալուն դէմ՝ ելած էին մեծ յարա-տելութեամբ, լուսազոյն համարեցան Տաճկաց Սուլթանին հպատակութիւն խոտանալը՝ բնական է՝ իրենց սովորական դարձած իրաւունքներն եւ սովորըթքը ամբողջ պահելով: Չմէկածագի ու Սողմանի, Բալու-Ճապաղջրոյ ու Էկիլի, Ատաքի ու

Ներկերտի, Հիզանի ու Բաղեշու բեկերը՝ Նեմիրան
Իսպայիրը եւ Միկիս՝ որ Պարսից զօրաց ներկայու-
թեան չուզելով կը տանէին եւ առ Հասարակ միշտ
կապուած ըլլալէ շէին ակորժեր, շուտով իրենք
զիրենք ազատ ըրին. Սասնոյ բէկը՝ Մուհամմէդ,
անոնց օրինակին հետեւեցաւ ու Պարսիկները խար-
զանէ ու խարիրէ արտաքսեց: Մէլիք խալիլ նորէն
ձեռք անցուց Սղերդը՝ իւր ցեղին գլխաւոր տեղը:
Բայց ամէնէն յառաջ Ամթայ բնակիչներն սոք
եղած էին: Թէպէտ եւ Պարսից Քարախան հրամա-
նատարը յաջողեցաւ խլաթէն ելլելով՝ ճապաղ-
ջօղ վրայէն Ամիթ մանել ու Մէրգինի եւ Հիսն-
Քէիֆայի պահակազօրքն օգնութեան առնուլ,
սակայն Քուրդ բեկերու արգելք ըլլալուն պատ-
ճառաւ՝ Վանայ ու խլաթի վրայէն նոր բանակ-
ներ շիրցաւ ընդունիլ, եւ Ամիթն անգամ Տաճիկ-
ներն առին՝ փոխադարձ յաջողութեամբ մը յըն-
բազմաթիւ ճակատներէ ետքը:

Քուրդ ցեղապետներու հետ բանակցած ա-
տեն՝ Սուլթան Սէլիմ՝ Բաղէշցի Քուրդ Իգրիս
Մոլլային ազդու ճարտարախօսութիւնն իրեն օգ-
նութեան առած էր: Տիգրանակերտ տաճկական
վիլայէթ եղաւ եւ 19 դաւառակի բաժնուեցաւ.
այս դաւառակներուն 11ն ուղղակի Բարձր. Գունէն
կախում ունէր, ութը հասն աւատառուներու
արուած էր: Բալու, Էզիլ, Գենջ, Հասզու եւ խա-
րիրէ (Չէզիրէ) իրրեւ կէս-անկախ աւատութիւնք
իրենց ցեղապետներուն ձեռքն մնացին ժառան-
գականութեամբ. առանձինն Ֆէրմաններով ասոնց
ամէնառանձնորհութիւնները հաստատուեցան:
Օսմանեան պետութեան Քրդաստանի այս մասե-
րուն վրայ ունեցած իշխանութեան հիմը կը կազ-
մեն այս դաշնագրութիւնք. ընդարձակ երկիրներ
Քուրդ բեկերու կամայական իշխանութեան յան-
ձնուած մնացին, այսպէս նաեւ Հասզու՝ այսինքն՝
Խարզան եւ Սասուն: Այս կողմերը Սուլթանի ճո-

խումբիւնը մեծ չէր. ոչ հարկ կը վճարուէր եւ ոչ գինուոր կը տրուէր: Բարձր. Գուռը դարուս մէջ այլեւայլ առիթներու մէջ Բուրդ ցեղապետներու ամենազօր զօրութիւնը չափաւորել եւ դիմադարձ նահանգները ուղղակի Սուլթանին իշխանութեան ենթարկել ուղեց, եւ երբեմն նոյն իսկ այն ամէն դրականեան խիստ միջոցները բանեցընելով, որ արեւելք հնուց ի վեր սովորական են. այսպիսի փորձի մը վկայ էր գ. օ. Հէլմութ Ֆոն Մուլտիէ 1838ին. այն ատեն Բրդերու ապաստանարաններն ու հպատակաց դիւղերը իրենց բնակիչներովն հանգերձ շատ կրեցին: Բայց մեր նպատակը չէ մեր օրերու պատմութիւնը գրել կամ Սաննոյ նորագոյն դէպքերն արձանագրել, ականատեսներուն գործնէ այս:

Այստեղ հետեւեալն ալ յիշենք: Շէրէֆ էդ-դինի Բրդաց հարստութեանց պատմութեան մէջ միայն քուրդ ցեղապետներու գործերը կը յիշուին, իսկ Հայոց վիճակին վրայ խօսք մ'անդամ չենք գտներ: Այն ատեն՝ Ժ.Չ. դարուն՝ կախում ունէր Հասզույէն՝ որ Ռուզէկեան (اروزكي) Բրդաց ցեղին նիստն էր: Ռուզէկեան Բրդերու ծագման տեղն է Խոյթի (خويت) շրջականերէն՝ Թաբ (طاب): Իսկ Խոյթ Բարիշու վիլայէթէն կախում ունեցող շորս գաւառակներէն մին կը կազմէր, մեկալներն էին՝ Ամուրէկ (امورك) հյ. «ամուր» բառէն), Պուղնագ (پوغناد) եւ Վիզիչ (كزيچ): Տաճիկ ուղեւոր մը՝ Էվլեյա էֆէնտի՝ իւր «Թարիխ-ի-Սաեահ» անուն գործոյն մէջ (Չեռագիրք Վիենն. տաճկականք. Թ. 193, էջ 98, 6) կ'ըսէ. Հասզույի հիւսիսային կողմը կը բարձրանայ Չու լեռը (كوه زو، جبل زو), ուր երբեմն Թիւրքմէններու Վարա-Չու (قرو زو) անուանեալ ցեղը կը բնակէր: Ուղեգիրք Սաննոյ չի հասնիր. Թերեւս իւր գործոյն Գ. հատորին մէջ խօսած ըլլայ, որ սակայն Վիեննայի կայսրին. Մատենադարանը չկայ: — Խոյթ անունը այսօր

ալ բնակչաց բերանը կենդանի է, եւ կ'ըսուի թէ
 Խուլթեցի (خوتی) անունով քուրդ ցեղ մ'ալ կայ
 (բնագիրն Табаги քով, էջ 7, 4. տող վարէն):
 Այսօրեան պաշտօնական բաժանման մէջ ալ Խոյթ-
 անունը չկայ, ասոր տեղ անցած է Սասնոյ քաղան,
 որուն արուարձաններէն մին՝ Խաս-քէոյ՝ Տին Խուլթի
 մէջտեղերը կ'իյնայ: Հին ժամանակուան Սասունը
 կը կազմէ այժմեան Խարզան քաղան՝ Ջոկով մէկ-
 տեղ, եւ Հասզու քաղան համանուն տեղով մէկ-
 տեղ: Այսօրեան Սասունը Բաղիշու սանջակին կը
 վերաբերի, իսկ Տին Սասունը՝ Սղերդի սանջակին:
 Աիւնէ իւր La Turquie d'Asie անուն նշանաւոր
 գործոյն մէջ (II, Paris 1891) բաց ի ուղեգրու-
 թիւններէ՝ նաեւ Տաճկական տարեգրութեանց
 (սալնամէ) տուած տեղեկութիւններն ալ գործա-
 ծած է. արդ այս գործոյն մէջ որեւիցէ տեղեկութիւն
 չենք գտներ Հասզուլի քաղային վրայ: Խոյթ-Սա-
 սուն գրեթէ մինչեւ ցայսօր terra incognita մնա-
 ցած է, անշուշտ մերձաւոր ժամանակը հարկաւոր
 ըլլալ պիտի ծագէ այս երկրին վրայ:

Առաջիկայ գործոյս մէջ առաջին անգամ
 փորձեցինք անցեալ ժամանակաց՝ Խոյթ-Սասնոյ
 վրայ աւանդած սակաւաթիւ ծանօթութիւնները
 քովէ քով բերել: Շքեկայից եւ ի մասնաւորի
 Տիգրիսի աղբերաց սահմաններուն պատմական տե-
 ղագրութեան վերաբերեալ նիւթերն երկրորդ ու-
 սումնասիրութեան մ'առարկայ պիտի ըլլան: «Փոքր-
 Ասիայի» գաղափարն անձուկ մտօք չառնող բն-
 թեցողները՝ այս ուսումնասիրութիւնները 1891ին
 սկսած «Փոքր-Ասիայ պատմական տեղագրութիւնը
 միջին դարու մէջ» գործոյս թող շարունակութիւնը
 նկատեն:

¹ „Zur historischen Topographie von Klein-Asien
 im Mittelalter.“

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

1. Ասորեստանցւոց ընկեռագիրներուն մէջ յիշուող Բաբելոնիները՝ էջ 1 եւն: — Ս. Գրոց Սննքերիմը՝ էջ 4 եւն: — «Ասորի» եւ հայ ժամանակագիրներն այս անձը Սասունցւոց նախահայրը կ'ընեն՝ էջ 5—9:

2. Սամասունք եւ Խութեցիք Մ. Խորննացւոյ քով էջ 9, եւ Գէորգ Կիւրացւոյն քով էջ 10: — Ուրտեցիք եւ Տմորեցիք՝ էջ 12: — Բրիստոնէութիւնն ի Սասուն՝ էջ 9—14: — Սասնոյ տէրերը՝ էջ 14 եւն:

3. Թովմ. Մեծոփեցւոյ Սասունցւոց ու Խութեցւոց քարոց վրայ պատմածները՝ էջ 17—19:

4. Արաքացւոց Տիգրիսի աղբերաց սահմանները ու Սասունը նուաճելը՝ էջ 20—24:

5. Մամիկոնեանք եւ Բագրատունիք՝ էջ 24 եւն:

6. Սասնոյ Արաքացիներէ ապստամբիլը՝ 27—32:

7. Բագրատունեաց անէն հարկատու թագաւորները՝ էջ 32 եւն: — Յունաց Հայաստանի մէջ ունեցած յաջողութիւնները՝ էջ 34—37:

8. Սասուն Մրուանեաց ատեն՝ էջ 37—39:

9. Սելջուկեանց արշաւանքները՝ էջ 39 եւն: — Սելջուկեանց Սասնոյ մէջ կրած պարտութիւնը՝ էջ 40 եւն: — Թոռնիկ եւ Փիլատոս՝ էջ 42 եւն:

10. Խլաթ եւ Սասուն Շահ-ի-Արմէններու հպատակ՝ էջ 43—48:

11. Խլաթ եւ Սասուն Մոնղոլներու տիրապետութեան տակ՝ էջ 48—50:

12. Սասուն Թամուրեանց եւ Թիւրքմէններու իշխանութեան տակ՝ էջ 50 եւն: — Էրզրաց Սասնոյ մէջ զօրանալը՝ էջ 52 եւն: — Սասունցիք Սուլթան Մուհամմէտ Բ. ի դէմ կազմուող նիզակակցութեան մէջը կը մտնեն՝ էջ 55—57:

13. Սասունցիք՝ Վենետացւոյ մ'ուղեգրութեան մէջ էջ 57—58:

14. Օսմանցիք Տիգրիսի աղբերաց սահմաններն ու Սասունը կը նուաճեն՝ էջ 58—61:

Ա Չ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալիկաքեարեան Հ. Գրիգորիս վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհաստանոց դատաստանագրոյն.
1. Պիշոֆ, Լեհաստանոց հին իրաւունքք: 2. Գալիկաքեարեան Հայոց: 1890: 8° Երես 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեհեմէտիւրեան Հ. Գալիկաքեարեան, Ազգաբանութիւն ազնուական գարմին Տիւրքիանց: 1890: 8° Երես 50 (պատկերագարդ): Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակոբքոս, Ազգաբանագրոյ առ Գեորգիայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազգաբանագրոյ գրոց: 1891: 8° Երես ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Գեմետրիոս Տանի Արեւելեան Հայքի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. վ. Գալիկաքեարեան: 1891: 8° Երես 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակոբքոս վ., Ուսումնասիրութիւնք Սոսոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես Դ+272: Փր. 3.—
- Զ. Ալիքո Տրվիկ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես 82: Փր. 1.—
- Է. Մառ Նիկ., Ամառնային ուղեւորութիւնից զէպ ի Հայս: Թրգմ. Մոսկովիոս Անոփեան: 1892: 8° Երես 89: Փր. 1.25
- Ը. Գալիկաքեարեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես Ժ+51: Փր. 1.—
- Թ. Գալիկաքեարեան Հ: Գրիգորիս վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտ. Ա. 1794—1860: 1893: 8° Երես 232 (Լուսանկարով): Փր. 2.50
- Ժ. Կոնստանտին Փր. Կ., Բնութիւնք գրոց Դաւթի Աստուծոյ: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես Է+92: Փր. 1.25
- ԺԱ. Գովորիկեան Հ. Գրիգոր վ., Հայքի յեղիսարեթուալիս Դրամսիրութեանից 1680—1779: 1893: 8° Երես Ժ+533 (1 զքնկատիւ): Փր. 4.50

- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զենոք Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տեր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղա-
կան տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկճեան: 1894:
8° Երես 103 (6 տախտակ 55 պատկերով):
Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտ. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Յ.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես ժԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. Հ. Հիւպըման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէլ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. Հ. Հիւպըման, Հայկական Յատուկանուններ:
1894: 8° Երես 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Մատենագրական
մանր ուսումնասիրութիւնը: Հտ. Ա. Ա.—2: 1895:
3° Երես ժԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնը հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամիո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբը: 1895: 8° Երես 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը:
1895: 8° Երես 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիուանիոյ
Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա
Հայաբաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երես թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Վարդապետու-
թիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մա-
տեանը, Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ կանոնը
Թաղղէի: 1896: 8° Երես թ+442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տոմաշէկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-
տազօտութիւն: Մամն Առաջին Պատմական տե-
ղեկութիւնը Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պ.: 1896:
8° Է+62: Ֆր. 1.—

